

А. Алиев, Қ. Содиқов

Ўзбек
ағабил милли
табиҳуғарл

۵۶۶۶۶:۶۶۶۶۶:۶۶۶۶۶:۶۶۶۶۶

۶۶۶۶۶:۶۶۶۶۶:۶۶۶۶۶:۶۶۶۶۶

عقبة رسول الله صلى الله عليه وسلم
عليه وسلم صلى الله عليه وسلم

اوزونك منكو ارماز اينك منكو اول

اينك منكو بولسا اوزونك منكو اول

А. АЛИЕВ, Қ. СОДИҚОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИДАН

*Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
университетларнинг ўзбек филологияси
факультетлари талабалари учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1994

Тақризчилар: ЎзФА академиги Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ,
филология фанлари доктори Б. ҲАСАНОВ

Муҳаррир: З. Аҳмаджонова

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

БХ — Билга хоқон битигтоши

ДЛТ — Маҳмуд Кошгарий. "Девону лугатит турк"

КТ (КТу, КТк) — Култигин битигтоши: у — улуғ битиг, к — кичик битиг.

Тўн — Тўнюқуқ битигтоши

ҚБ — Юсуф Хос Ҳожиб. "Қутадғу билиг"

ISBN 5-640-01721-X

А 0503020904—51 94
М 351 (04) 94

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1994 й.

"ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ" ПРЕДМЕТИ, УНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАСИ

Ўзбек тили жумҳуриятимизнинг давлат тили деб қонунлаштирилиши халқимизнинг тарихий-маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Бу ўзбек халқининг бирдан-бир ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларидан эди. Чунки ушбу долзарб масалани ҳал қилмасдан туриб, миллий сиёсатнинг тўла амалга ошиши, миллий тиллар ҳақидаги таълимотнинг ўзбек тили тарихи тараққиётидаги ролини атрофлича, илмий асосда тушуниб бўлмайди.

Қонуннинг 19-бандида: "Ўтмишнинг ижтимоий, иқтисодий, тарихий, адабий-бадиий, маданий ва илмий меросини кенг тарғиб қилиш ва чуқур ўрганиш учун ўзбек халқининг тарихий-маданий ёдгорликлари асл нусхада нашр этилиши таъминланади",— дейилади.

Бу умумтаълим мактаблари ва олий ўқув юртларида "Эски ўзбек ёзуви ва тили", "Ўзбек адабий тили тарихи", "Ўзбек адабиёти тарихи" дастурларини ҳозирги талаб даражасида қайта тузишни, шунга мос дарслик ва қўлланмалар яратишни тақозо қилади.

Университетларнинг ўзбек филологияси ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида "Она тили ва адабиёти" мутахассислиги бўйича "филолог, ўзбек тили ва адабиёти" дан малакали илмий ходим ва ўқитувчилар тайёрлашда "Ўзбек адабий тили тарихи" курси илмий-назарий, амалий, таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Чунки бу курс талабаларга ҳозирги ўзбек адабий тилининг асосий тараққиёт босқичларини, унинг лексик, фонетик ва грамматик тизимини чуқур ҳамда атрофлича тушуниб олишларига ёрдам беради.

"Ўзбек адабий тили тарихи" предмети талабаларни тилимизда содир бўладиган турлича ўзгаришларни онгли равишда тушуниб олишларига ёрдам берибгина қолмай, балки ҳозирги ўзбек тилини ўрганишда асосий восита бўлади.

Ўзбек тилшунослигининг ажралмас ва энг муҳим соҳаларидан бўлган "Ўзбек тили тарихи" курси, "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси" ва "Ўзбек тили тарихи" деб юритилаётган (1970 йилларда) икки предметдан ташкил топган бўлишига қарамай, кўпчилик олий ўқув юртларида "Ўзбек тили тарихи" номи билан бир предмет тарзида ўқитилиб келинган эди. Шу курс дастури бундан 50 йил муқаддам ўзбек тили тарихининг билимдони марҳум Теша Ҳаким ўғли Салимов томонидан тузилган эди.

Бу дастур бир неча марта тўлдирилиб, нашр этилган. Охирги марта 1963 йилда "Ўзбек тили тарихи курси дастури" (педагогика институтлари ва университетлар учун) номи билан нашр қилинган эди. 1963 йилда проф. Ғанижон Абдурахмоновнинг педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари учун "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси" дастури нашр этилди (1974 йилда ва ундан кейин қайта чоп қилинди).

Университетларнинг ўзбек филологияси куллийётларида илгариги "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси" ўрнида ҳозирда "Қадимги туркий тил" ва "Эски ўзбек тили" курслари ўтилади. Бу курсда қадимги турк руний, уйғур ва араб алифболари асосидаги ёзувлар ҳамда ушбу ёзувларда битилган обидаларнинг фонетик, лексик, морфологик ва синтактик хусусиятлари ўрганилади².

Университетларда "Қадимги туркий ва эски ўзбек тиллари" курсининг ўтилиши мақсадга мувофиқ. Чунки бу илмгоҳда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси ҳамда филолог тадқиқотчилар тайёрланади.

"Ўзбек адабий тили тарихи" тил тарихи курсининг таркибий қисми бўлиб, умумхалқ ўзбек адабий тилининг даврлар оша шаклланиши ва ривожланиши ҳақидаги фан.

Ўзбек адабий тили тарихи — ўзбек элати ва миллати адабий тилининг тарихий тараққиёти бўлиб, умумхалқ тили бойликларининг қайта ишланиши асосида яратилган янги услублар, сўз ва шакллар, иборалар тарихи ҳамдир.

Маълумки, умумхалқ тилининг икки тармоғи бўлиб, бири адабий тил, иккинчиси худудлараро аҳолининг жон-

1 Ўзбек тили тарихи (дастур), Тошкент, 1940 (логин алифбосида).

2 "Қадимги туркий ва эски ўзбек тиллари" курси дастури. Университетларнинг филология факультетлари учун. Тузувчилар. М. Қодиров, У. Мирзакаримова, Ж. Латипов. Масъул муҳаррир: проф. И. Қўчқортоев. Тошкент, 1987.

ли сўзлашув тили — диалект ва шевалар. Булар доимо бир-бирини тўлдириб, бойитиб боради.

Адабий тилнинг муҳим белгилари: оғзаки ва ёзма шаклларга эгаллиги, сўз усталари томонидан қайта ишлангани, сайқал берилгани, кўпфункционаллиги, нисбатан маълум қонун-қоидага, меъёрга туширилганлигидир. Шунингдек, адабий тил кенг кўламда қўлланиши билан ҳам характерланади.

Туркий, жумладан, ўзбек тилининг оғзаки адабий шакли жуда қадимий ва кўп қирралидир. Маҳмуд Кошғарийнинг XI асрда халқ оғзидан ёзиб олган баъзи адабий парчалар мазмунан тўрт-беш минг йил илгариги даврга оиддир. Аммо сўз шакли нуқтаи назардан мазкур парчалар бундан бир ярим минг йилча бурун ёзма шаклга кирган.

Адабий тил тарихи — умумхалқ тилининг, асосан, ёзма шакли тарихи бўлиб, у ўз тарихини замонамизгача етиб келган энг қадимги ёзма ёдгорликлар — бадий, тарихий асарлар тилидан бошлайди. Бизгача етиб келган умумхалқ тили асосида ёзилган ёдгорликлар қанчалик узоқ даврга оид бўлса, адабий тилимиз тарихи ҳам шунчалик узоқ тарихга эга бўлади.

Ўзбек адабий тилининг ёзма шакли ҳозирги туркий тиллар учун муштарак бўлган ва УП — УИИ асрларда битилган урхун-энасой битигтошлари тилига бориб тақалади. Ёзма манбаларнинг санаси маълум ва шакли турғун бўлгани учун ўзбек адабий тили тарихини дарслик сифатида баён этишда адабий тилимизнинг оғзаки манбаларидан четлаб ўтилади. Шу ҳолда ҳам ҳозирча ўзбек адабий тили тарихини мукаммал акс эттириш жуда қийин вазифадир. Чунки ўтмишда китобларимиз асосан эстетик талаблар асосида қўлда кўп вақт сарф қилиб кўчирилганига қарамасдан, илму фан ва адабиётнинг турли соҳаларига оид китоблар жуда кўпдир. Афсуски, уларнинг катта қисми ўрганилмаган, ҳатто рўйхат ҳам қилинган эмас.

Шунинг учун марҳум олим Улуғ Турсун ва проф. Бозорбой Ўринбоев муаллифлигида икки карра нашр қилинган "Ўзбек адабий тили тарихи" қўлланмаси мазкур соҳада биринчи қадам бўлса, мазкур қўлланма иккинчи қадамдир. Бу иш бундан кейин ҳам давом эттирилмоғи, манбалар тўлиқ ўрганилмоғи ва адабий тилимизнинг тараққиёт тарихи ҳар томонлама тавсиф қилинмоғи зарур.

Адабий тилимизнинг илмий ва сиёсий жаҳатлари ҳали кўплаб тадқиқотчиларга муҳтож.

"Ўзбек адабий тили тарихи" предметининг вазифаси ўзбек (туркий) тилининг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача босиб ўтган тараққиёт йўлини тарихан ўрганишдан иборат.

Талабаларни ўзбек халқи тарихи, адабиёти тарихи, ижтимоий фикр тарихи билан боғлиқ ҳолда адабий тилимизнинг ташкил топиши ва ривожланиши жараёнида, турли адабий жанрларда қўлланган умумхалқ тилидаги ифодалар ҳамда даврлараро пайдо бўлган тил услублари билан таништиришнинг ўзи предметнинг вазифасини белгилаб беради.

"Ўзбек адабий тили тарихи" предмети талабаларга дастурда талаб этилган маълум тил фактлари қусусида билим бериши билан бирга, амалий жиҳатдан ёзувчи тили ва услубини таҳлил қилишга ўргатиш, мустақил илмий иш қилиш йўлларини эгаллашларига ҳам ёрдам бериши керак.

Ўзбек адабий тили тарихининг асосий текширув доираси ўзбек адабиётининг турли даврларида яратилган бадий асарлар ва бошқа турдаги ёзма манбалар тилидир. Бунда бу давр бадий асарлари тили бошқа давр бадий асарлари тили билан боғлиқ ҳолда, қиёсланиб текширилади. Халқ тили ва халқ оғзаки ижоди намуналари эса ёрдамчи манба бўлиб хизмат қилади.

Умуман, тил тарихи курси ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек халқи тарихи, ҳозирги ўзбек адабий тили, ўзбек диалектологияси, тилшуносликка кириш, услубият, нутқ маданияти, бадий матннинг лингвистик таҳлили, ўзбек этнографияси, антропология, она тилини ўқитиш услуби каби фанларнинг маълумотларига суянган ҳолда ўрганилади. Чунончи, этнография ўзбек халқининг қайси уруғ ва қабилага мансуб эканлигини ўрганса, антропология ўзбекларнинг қайси ирққа алоқадорлигини, уларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганadi. Ўзбек адабиёти тарихи эса даврлараро адабий ҳаракатчилик ва бу ҳаракатчиликнинг йирик вакиллари, уларнинг ёзган асарлари билан таништиради.

"Ўзбек тили тарихи" курси ўзбек диалектологиясига ҳам суянади, чунки шева материаллари ўзида қадимги сўз ва шаклларни сақлайди. Ана шу сўз, шакллар орқали уларнинг тарихий тараққиёт йўли аниқлаб олинади.

Тил тарихини ўрганишда халқ тарихининг ўрни катта. Халқ тарихида нимаики ўзгариш юз берса, у албатта тилга озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатади. Бу таъсир, энг аввало, тилнинг луғат таркибида, сўнгра фонетика ва грамматикада содир бўлади.

Юқоридагилардан ташқари адабий тилни тарихий-услубият томонидан ҳам ўрганилади. Бунда адабий тилнинг табиатини ҳисобга олган ҳолда, тарихий-услубий тараққиётнинг даврлараро хусусиятлари таҳлил қилинади: бадий услуб, публицистик услуб, илмий услуб, ҳар турли ёзишмалар услуби ва шу кабилар.

Шундай қилиб, жумҳурият олий ўқув юртларида ўқитиладиган бу предмет талабаларга адабий тил тизи-мидаги ўзгаришлар, адабий тил типлари ва шакллари-нинг ўзаро муносабатлари ҳамда адабий тилнинг ижтимоий вази-фаси тарихи ҳақида маълумот беради.

"ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ" КУРСИНИНГ МАКТАБЛАРДА ОНА ТИЛИ ВА АДАБИЁТ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Ўзбек адабий тили ўз тарихи давомида узоқ ва мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган бўлишига қарамай, унинг тараққиёт йўли умумтаълим мактаблари ва ўрта махсус ўқув юртларида ўрганилмайди. Тилнинг ўтмиш тарихини ўрганиш ҳозирги тилнинг хусусиятини, унинг объектив тараққиёт қонунларини чуқур ва атроф-лича тушуниб олиш учун кенг имконият туғдиради. Тилни халқ яратади. Халқнинг маданий ва умуман ижтимоий-тарихий тараққиёти ўз изларини биринчи галда тилда қолдиради. Шу маънода: "Тил халқнинг маънавий, кўп асрлик ҳаётининг энг тўлиқ ва энг ҳаққоний йил-номасидир".¹

Адабиёт сўз санъати бўлса, адабиёт тарихи адабий тилимизнинг ривожланиш тарихидир. Шунинг учун адабиёт тарихи борган сари тил тарихи билан яқинлашиб бориши керак, кимёсиз физиология фан бўла олмагани каби, адабиёт тарихи ҳам тил тарихисиз фан бўла олмайди деб ёзган эди А. А. Потенбня.² Ҳақиқатан ҳам

¹ Ушинский К. Д. Таълим ва тарбия масалалари. Тошкент, 1959, 399-б.

² Мысль и язык. Одесса, 1922, С. 183.

адабиёт тил билан узвий боғлиқдир. Адабиёт тил заминиди вужудга келади ва у билан боғлиқ ҳолда ривож топади.

Адабий асарни ўрганиш, аввало, унинг тилини ўрганишдан бошланади. Адабиёт дарсларида тил асарнинг гоёвий мазмунини очиб борувчи бир восита тарзида ўрганилади. Шу хилда ўрганиш адабий асарни чуқурроқ тушуниб олиш имконини беради.

Умумтаълим мактабларининг ўқув дастурида ўзбек адабиётининг тарихий даври — энг қадимги ёзма ёдгорликлардан то XX аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр ўзбек тили тараққиётининг ҳам анча мураккаб ўтмишини, турли тиллар билан муносабатини ўзида мужассамлаштирган эди. Ана шу хусусиятлар ўзбек тилида, унинг турли даврларида яратилган ёдгорликларида акс этган.

Ўзбек мумтоз адабиёти асарларининг тили адабиёт дарси давомида дарсдан ташқари консультация ва суҳбат пайтларида, тўғарак машғулотида ўргатилиши мақсадга мувофиқ деб келинган. Гарчи асарнинг тили ва бадиий хусусиятлари ҳақида умумий бир хил қолипдаги гаплар бўлса ҳам асарлар тили учун махсус соат ажратилмаган.

Бунинг учун мактаб ўқитувчилари мавзуни ўтиш давомида тушуниш қийин бўлган сўз ва шакллари изоҳлаб бориши керак. Масалан: XI аср ёдгорликлари — Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарлари ўтилганда *қамуғ* — ҳамма; *өкүш* — кўп; *ажун* — дунё; *ашыч* — қозон; *эдгү* — эзгу, яхши, яхшилик; *көрк* — ҳусн, чирой (кўрк); *чэчэк* — чечак, гул; *қут* — бахт, саодат; *билиг* — билим; *асығ* — фойда; *нэң* — нарса; *йалавач* — элчи; *бор* — ичимлик (май) ва ш. к.

XIV — XVI аср намояндаларининг асарларини ўтганда, масалан, Навоийнинг "Ҳайратул аброр", "Фарҳод ва Ширин" дostonларида учрайдиган, ҳозирги кунда ўқувчилар тушуниши қийин бўлган *ҳайрат* — таажжуб; *аброр* — яхши кишилар; *муалло* — энг олий, энг аъло; *фирдавс* — жаннат, боғ; *зийнат* — кўриниш; *гумроҳ* — йўлдан адашган; *пеша* — ҳунар; *ганж* — хазина; *раият* — халқ, фуқаро; *гала* — пода маъносиде; *шубон* — чўпон; *тоза* — янги; *ришта* — ип; *лаъли* — қизил ранг маъносида; *сафҳа* — саҳифа; *пир* — устоз маъносида; *улус* — халқ каби сўзлар изоҳлаб борилиши ва доскага ёзилиши зарур.

Бобур асарлари ўтилганда *омиқ* — чуқур, *Сайхун* — Сирдарё; *Жайхун* — Амударё, *сафо* — тоза, чирой; *самара* — мева, натижа: *умаро* — амирлар; *наботот* — ўсимликлар; *арғувон* — қизил, ботшамол; *гийёҳ* — ўт; *дийда* — кўз; *бадзабон* — тили ёмон, заҳар; *пушта* — тспа, *чуст* — чаққон; *қўҳ* — тоғ; *сарт* — тожик (эроний); *черик* — аскар ва ш. к. Бунинг сингари тушунилиши қийин сўз ва шакллар Турди, Гулханий, Махмур, Мунис, Муқимий, Фурқат, Завқий, Абдулла Қодирий, Ҳамза асарларида ҳам учрайди. Мактаб дарслик ва хрестоматияларида матн тагида баъзи қийин сўзлар маъноси ёзилган бўлади. Бу ўқитувчининг ишини бироз енгиллаштиради. Ўқитувчилар таҳсил олган олийгоҳларида ўзбек адабиёти тарихи ва ўзбек тили тарихи предметларини яхши ўзлаштирган бўлсалар, ҳеч қийналмасдан мумтоз адабиётимиз матнларини таҳлил қила оладилар.

"Ўзбек тили тарихи" курси мактабларда она тили дарсини ўтишда ҳам асқотади. Масалан, сўз таркиби мавзусини ўтганда айрим сўзларни ўзак ва қўшимчаларга ажратилганда, тил тарихи фактларига мурожаат қилишга тўғри келади: *яшил* < *ёш* + *ил* ; *ёш* + *а* = *яша*; *қизил* < *қизи* + *л* // *қиз* + *ил*; *қиз* + *и* + *қ*; *қиз* + *и* + *ғиш*; *қиз* + *и* + *ғим* + *тир*; *ўрган* < *ўг* + *ра* + *н* каби.

Юқоридаги мисолларда *яшил* сўзининг тарихий ўзаги *ёш* дир. *Қизил* сўзининг тарихий ўзаги *қиз* // *қизи* сўзидир. Ҳозирги ўзбек тилимизда бу сўзлар *яшил*, *қизил* тарзида бир ўзак ҳолига келиб қолган. *Ўрган* сўзи асли *ўгран* бўлиб, *ўг* — ақл (от). Солиштиринг: *ўғит* — насиҳат, бироқ даврлар ўтиши билан *ўг* истеъмолдан чиққан. -ра — феъл ясовчи аффикс, -н — феълнинг ўзлик даражасини ҳосил қилувчи қўшимча. Сўзнинг дастлабки маъноси "насиҳатга қулоқ сол", ҳозирги маъноси "билиб ол". Сўз ўз тараққиёт тарихида маълум негиз тусини олгач, метатеза ҳодисасига учраган. Ўзакнинг охириговуши билан ясовчининг биринчи товуши ўз ўринларини алмаштирган, яъни: *ўгран* < *ўрган*. Бундай ўзгариш натижасида қадимги негиз бўлинмас ҳолга келган.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИ

1) ёзма обидалар — бадий, тарихий, илмий асарларнинг матнлари; 2) шева материаллари; 3) жой номлари; 4) киши исмлари; 5) ҳозирги ўзбек адабий тили матери-

аллари; 6) тарихий лингвистик луғатлар; 7) туркшуносларга оид ўзбек (туркий мисолли), рус ва хорижий олимларнинг тадқиқоту қўлланмалари ўзбек адабий тили тарихини ўрганишда асосий манбалардир. Айниқса, ёзма ёдгорликларнинг матнлари тил тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар ҳақида алоҳида тўхталамиз.¹

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МАДАНИЯТИМИЗ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ

Агар тил маданият кўзгуси бўлса, халқнинг моддий, маънавий ва маданий савияси, биринчи навбатда, унинг тилида намоён бўлади.

Ўзбеклар ўз тилларида (бир неча алифбода) жуда кўп бадиий, тарихий-филологик, жуғрофий ва бошқа ёзув ёдгорликларини яратганларки, улар ўзбек адабий тили тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Ўзбек халқи маданияти тарихи тараққиётида ўзбек адабий тили улкан роль ўйнаган. Ўзбек (туркий) тилида даврлар оша ёзилган бадиий, тарихий, илмий ёдгорликлар умумхалқ тилининг энг яхши хусусиятларини ўзида сақлаган бўлиб, халқимизнинг қадимги маданиятини акс эттирган обидалар ҳам ҳисобланади. Бизгача етиб келган обидаларни кузатиш орқали халқимиз тарихи ва тилимиз тарихий тараққиётига оид кўпгина қимматли маълумотларга эга бўламиз. XI — XIV асрларда яратилган асарларнинг кўпчилиги туркий халқларнинг муштарак меросидир. Бунга Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" (XI аср), Аҳмад Яссавий "Ҳикматлар" и (XI аср охири XII асрлар), Аҳмад Юғнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" (XII аср охири XIII асрлар), Хоразмийнинг "Муҳаббатнома", Қутбнинг "Хусрав ва Ширин", Рабғузийнинг "Қиссаси Рабғузий", "Наҳжул Фародис" (XIV аср), "Меъроҷнома" каби асарларни кўрсатиш мумкин.

Айниқса, XV асрнинг биринчи ярмида Лутфий, Атоий, Саккокий, Юсуф Амирий, Яқиний, Гадоийлар томонидан ривожлантирилган ва улуғ Навоий юксак чўққига олиб чиққан эски ўзбек тилимиз туфайли ўзбек адабиёти, фани, маданиятининг шуҳрати оламга ёйилди. XV асрда

¹ Ўзбек адабий тили тарихи курсини ўрганишда тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхатини қўлланма охирида келтирамыз.

Навойи ва унинг сафдошлари бошлаб берган адабий тил анъанаси то XIX асрнинг II ярмигача ўз мавқеини сақлаб, давом этиб келди.

АДАБИЙ ТИЛ, УМУМХАЛҚ ТИЛИ ВА ШЕВАЛАР

Адабий тил тарихан шаклланган, сўз усталари томонидан қайта ишланган, сайқал берилган, меъёрий ва жамиятда киши фаолиятининг ҳамма соҳалари билан боғланган бадий-публицистик, илмий адабиёт тилидир. Бошқача қилиб айтганда, адабий тил барча ўзбеклар учун намуна бўладиган, умумхалқ тилининг энг яхши ифода-имкониятлари мужассамланган тилдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тили Ўзбекистон жумҳурияти ҳудудида яшайдиган ўзбекларнинг миллий тилидир. Ўзбекларнинг бир қисми Қорақалпоғистон, Туркменистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон жумҳуриятларида, Афғонистонда, Уйғуристонда, Туркия ҳамда бошқа мамлакатларда яшайди.

Ўзбек адабий тили — ҳозирги миллий тил — умумхалқ тилининг энг юқори шакли.

Адабий тил — умумхалқ тилининг ёзма шакли. У ўз тарихини бизнинг замонамизгача етиб келган энг қадимги ёзма ёдгорликлар тилидан бошлайди.

Жонли тил — шева, лаҳжалар маълум ҳудуддаги аҳолининг сўзлашув тилидир. Бу тил ёзув билан таъминланмагани, маълум нормага туширилмагани, қондалаштирилмагани, қўлланиш доирасининг чекланганлиги билан адабий тилимиздан фарқланади. Шундай қилиб, умумхалқ тилининг икки тармоғи бўлиб, улар адабий тил ва жонли тил (шева) кўринишидан иборат. Ўзбек тилининг кўпгина назарий ва амалий масалаларини ҳал қилиш бевосита шева ва лаҳжаларни ўрганиш билан боғлиқ.

Жонли тил — тарихий ёдгорлик. Шу боис, шеваларда сақланиб қолган айрим сўз ва шакллар ўзбек тили тарихи учун ишончли, муҳим манба ҳисобланади. Ўзбек шевалари адабий тилимиз таркибига кириб, унинг луғат бойлиги ва грамматик қурилишида бирлик ҳосил қилади.

Адабий тил билан шевалар тўхтовсиз муносабатда бўлади. Адабий тил лаҳжа ва шеваларга таъсир этиб, уларнинг хусусиятларини яқинлаштириб борар экан, ўрни келганда, жонли тилдан озиқланиб, шевалардаги сўз ва иборалар ҳисобига бойиб боради.

Маълумки, айрим нарса ва ҳодисаларнинг номлари адабий тил ва лугатларда учрамайди, лекин лаҳжа ва шеваларда мавжуд бўлади. Бундай вақтда уларни ҳеч иккиланмай адабий тилга киритишимиз керак. Масалан: *ўмган* — кўкрак, одам ва ҳайвонлар кўкси. Эски ўзбек тилида *өмгән* — *от кўкраги*; *өр* — баландлик, тепалик. Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" асарида *өр сўзи* баландлик маъносида ишлатилган:

Буйурды өрсә шадырван урулды,
қадақ кәлтүрдиләр мажлис қурулды.

Үчә — орқа. Бу сўз эски ўзбек тилида орқа ва биқин гўшти маъносида ишлатилган: Одил подшоҳ кўзгу ва бу анинг учасидир (одил подшоҳ ойнакнинг бети бўлса, золим подшоҳ унинг орқаси — Навоий); *ғунчаси* — сатанг аёл, *чўрла* — 1) чўчқа боласи; 2) майда болалар маъносида. Бу сўзни Навоий ҳам ишлатган. *Шилои* — турли масаллиқдан тайёрланган оммавий овқат; *текис* — чиройли (аёлларга нисбатан қўлланади); *асқатиш* — фойдаси тегиш; *арнабадиён* — укроп тури, анис (рус.); *қилиқ* — характер; *сирғалиқ* (Фарғ. тип шеваларда) — қулоқнинг пастки қисмидаги исирға осадиган ери (рус. мочка). Тошкент тип шеваларда *солинчоқ*; *узангилик* ёки *бебилчак* — оёқнинг юзи; *настарин* — сирень (рус.); *хомутоёқ* ёки *чатаноқ* — оёғини кериб юрадиган одам; *ўтик* — ўтадиган жой, *кечик* — сувнинг саёз еридан кечиб ўтадиган жой (XI аср ёдгорликларида бу сўз кўприк маъносида ҳам қўлланилган); *чўккала* — лаганбардор; *қаланғи* // *қаланғи* — кўпчилик орасида ўзини тута олмайдиган, енгил табиат, зиёфатларда тезда маст бўлиб қоладиган киши. Тошкент шевасида *қаланғи-қасанғи* тарзида қўлланади; *олим* — олинадиган нарса; *тўтра* (тўлта) — ёғ қўйқаси; *бертмоқ* (мертмоқ) — шикастланмоқ, лат سموқ; *қилчи* — сартарош (бу сўз Турди шеърларида ҳам учрайди); *чекенак* // *чекенай* — тирсак; *хоса* — юпқа оқ материал, дока, докапаранг ва ш. к. Хуллас, шеваларга, жонли сўзлашувга хос сўз ва атамлар адабий тилимиз лугатини бойитишда шак-шубҳасиз катта аҳамиятга эга.

Адабий тилимиз лугатларида учрамаган айрим сўз, атама ва ибораларни адабий тилга олиб кириб, уларнинг ҳуқуқини тиклашда, айниқса, ўзбек ёзувчиларидан Фитрат, Сўфизода, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Ойбек,

Гуфур Гулом, Абдулла Қаҳҳор сингариларнинг хизмати
ва т.

Бундан бадний асарларда ишлатилган ҳар бир диалект-
тин сўз келгусида адабий тилда етакчи ўрин эгаллайди
деган маъно англашилмаслиги керак. Диалектизмлар ба-
дий адабиёт учун услубий воситалардан биридир, холос.
"Ўзгичи тилини ўрганиш биринчи даражадаги аҳамиятга
молик илмий масала бўлиб, асар тилини ўрганиш асардаги
ноқсалар, ҳодисалар рўй берган давр тилини ҳам
ўрганишдир",— деб ёзган эди академик Виноградов.

"Адабий тил" ва "бадий адабиёт тили" атамалари
бир бирига яқин тушунчалар бўлиши билан бирга, ҳамма
вақт ҳам мос тушмайди. Бадний адабиёт тили умумхалқ
тили тараққиёт қонунларига бўйсунди, матбуот тили
ҳисобланган адабий тилга ва сўзлашув тили ҳисобланган
жонли тилга асосланади. Қайсики, ёзувчи ҳаётий
ноқсаларни тасвирлаганда, образ яратганда, асосан, адабий
тил ифода воситаларидан, жонли тилдаги шева шаклла-
ридан, касб-ҳунарга хос атамалардан ҳам кенг фойдала-
нади. Бинобарин, бадний адабиёт тили адабий тилга
қараганда кенг қамровлидир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ ҲАҚИДА

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида жамият тараққиёти-
нинг барча йўллари билан узлуксиз боғланган. Бу ўзбек
адабий тили тарихини даврлаштиришда катта аҳамиятга
эга.

Маълумки, ўзбек халқи тарихининг қадимги даврлари
якши ўрганилмаган. Бу даврларда яратилган ёзув ёдгор-
ликлари ва уларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги фан
талаби даражасида тадқиқ этилмаган. Шунинг учун
қадимги ёзув аъёнасига эга бўлган тил тарихини давр-
лаштириш масаласи анча мушкул. Туркшунослар тасниф-
ларининг турли-туманлиги ҳам фикримиз далилидир.

Адабий тил тарихини даврлаштиришда асосий сифат
ўзгаришларини, хусусан, фонетика ва морфологияда содир
бўлган ўзгаришларни ҳисобга олиш лозим бўлади.
Қадимги ёдномалар қайси алифбо асосидаги ёзувда яра-
тилган бўлиши ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.¹

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласига доир
// УТА, 4, 1977.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда рус туркшунослари В. В. Радлов, Ф. Корш, А. Н. Самойлович, В. А. Богородицкий, С. Е. Малов, Н. А. Баскаковларнинг таснифлари катта аҳамият касб этади. Булардан айримларини намуна учун келтирамиз:

I. В. В. Радлов туркий тилларни тўрт гуруҳга бўлади. 1. Шарқий гуруҳ (Сибирь татарлари тили). 2. Ғарбий гуруҳ (қирғиз, қозоқ, бошқирд, татар тиллари...). 3. Ўрта Осиё гуруҳи (ўзбек, уйғур тиллари). 4. Жанубий гуруҳ (туркман, озарбайжон, турк, қирим татар тиллари).

II. А. Н. Самойлович Радлов ва Корш таснифларини бирлаштириб олади. 1. Жануби-Шарқий ёки чигатой гуруҳига ҳозирги уйғур, ўзбек тилларини ва диалектларини киритади. 2. Жануби-Ғарбий ёки ўғуз гуруҳига ўзбек тилининг ўғуз диалектларини киритади.

III. С. Е. Малов таснифидаги янги турк тиллари гуруҳи ўзбек, чигатой тилларидан таркиб топган.

IV. Н. А. Баскаков таснифида турк тилларининг Ғарбий хун тармоғининг қарлуқ тиллари гуруҳига: а) қарлуқ-уйғур гуруҳи; б) қарлуқ-хоразм гуруҳи киради. Бунга қорахоний-хоразм (Аҳмад Яссавий асарлари) тили, ҳозирги ўзбек тили ва диалектлари, ҳозирги уйғур тили ва диалектлари киритилган (бунда айрим лингвистик белгилар ҳисобга олинган).

V. В. А. Богородицкий (1921) таснифида Ўрта Осиё гуруҳига ўзбек, уйғур (таранчи диалекти), қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларини киритган (халқларнинг худудига қараб тузилган).

Юқоридагилардан Н. А. Баскаков таснифи туркий тилларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тузилган.

Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласи, асосан, 1940 йилдан бошланди.

I. Теша Ҳаким ўғли Салимов 1940 йилда тузган "Ўзбек тили тарихи" дастурида тилимиз тарихини қуйидагича даврлаштирган:

1. Қадимги даврда Ўрта Осиё адабий тиллари (VIII асрдан XIV аср ярмигача).

2. XIV аср адабий тили.

3. XV — XVI асрларда адабий тил.

4. XVII — XIX асрларда адабий тил тараққиёти.

5. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ўзбек адабий тили.

6. Ўзбек адабий тили тараққиётида янги давр (ҳозирги замон ўзбек тили).

1048 йилда тузган "Ўзбек тили тарихи" дастурида:

1. Урта Осиёдаги қадимги тиллар ва ёзувлар (VIII асрдан XI асргача).

2. XI — XII асрларда қадимги турк адабий тили.

3. XIII — XIV асрлардаги адабий тил.

4. XV — XVI асрларда ўзбек адабий тили (темурийлар давридаги адабий тил).

5. XVII — XIX асрларда ўзбек адабий тили (мустамлак даврида ўзбек адабий тили).

6. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

Ўзбек тили тарихини даврлаштиришга оид махсус ишлар 1950 йилда тилшунослик соҳасидаги мунозардан кейин юзага келди.

II. Фахри Камол 1952 йилда "Ўзбек миллий тилининг ташкил топиши ва тараққиёти" мақоласида тил тарихини қуйидаги босқичларга бўлади:

1-босқич — У асргача бўлган даврда уруғ-қабилла хактерига эга бўлган тил; 2-босқич — V-XI асрларда халқ тили элементларига эга бўлган қабилла тили; 3-босқич — XI — XII асрлардан Октябрь инқилобигача бўлган даврдаги миллий тил элементларига эга бўлган халқ тили; 4-босқич — Октябрь инқилобидан кейинги ҳозирги миллий тил.

Бу даврлаштиришда Фахри Камол тил тарихини халқ тарихи билан боғлаб ўрганишни олға сурса ҳам амалда бу даврлаштириш халқ тарихидан узилиб қолади.

Ф. Камол 1953 йилда "Ҳозирги замон ўзбек тили" рисоласида даврлаштиришнинг янги таснифини беради. Бунда ягона умумхалқ тилининг тараққиёт босқичлари ва турли ёзув тизимлари билан адабий тил алоқасини назарда тутиб, уч асосий даврга бўлади:

1. Қадимги турк адабий тили. 2. Эски ўзбек адабий тили. 3. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Бу даврнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилмайди.

III. Т. Салимов таснифи (1952). Бунда Т. Салимов ўзбек тили тарихини даврлаштиришда мезон сифатида ўзбек-туркий тилларида яратилган асарлар, тилшуносликдаги асарларни асос қилиб олган.

1-давр — XI асрдан XVIII асргача яшаб ижод қилган Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Ибн Муҳанна, Мирза Маҳдихон каби туркшунослар фаолияти билан боғланади. 2-давр — XIX аср бошларидан то XX аср чорагигача

бўлган даврлар бўлиб, бу даврни Т. Салимов қиёсий-тарихий тилшуносликнинг, яъни тилларни қиёсий-тарихий ўрганиш услубининг ривожланиши билан боғлайди. 3-давр — XX асрнинг бирикчи чорагидан то 1950 йилгача бўлган давр бўлиб, бу даврни муаллиф академик Н. Я. Марр ва унинг издошларининг фаолиятлари билан боғлайди. 4-даврни эса тилшуносликка оид И. В. Сталин асарларининг яратилиши билан боғлайди.

IV. А. М. Шчербак таснифи (1953):

1. Энг қадимги давр ўзбек адабий тили (X — XII асрлар).

2. Ўрта давр ўзбек адабий тили (XIV — XVI асрлар).

3. Янги давр ўзбек адабий тили (XVII — XIX асрлар)

4. Энг янги давр ўзбек адабий тили (XIX аср охири ва XX аср бошлари).

V. Олим Усмон таснифи (1957):

1. Турк хоқонлиги даврида қадимги тугю турк тили (VI — IX асрлар). (А. VI — VIII асрлар; Б. VIII — IX асрлар).

2. Қадимги ўзбек тили (IX — XII асрлар).

3. Эски ўзбек тилининг илк даври (XIII — XIV асрлар).

А. Шарқий адабий тил анъанаси ва унинг таъсири ("Ҳибатул ҳақойиқ", "Қиссасул анбиё", "Тафсир").

Б. Ғарбий адабий тил анъанасининг вужудга келиши ва унинг таъсир доираси ("Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин").

4. Эски ўзбек тили (XIV асрнинг охиридан XIX аср II ярмигача).

5. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

А. XIX асрнинг II ярмидан Октябрь инқилобигача бўлган давр ўзбек адабий тили.

Б. Ҳозирги давр ўзбек миллий адабий тили.

VI. Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукуров таснифи (1973):

1. Энг қадимги туркий тил (VII асргача).

2. Қадимги туркий тил (VII асрдан XI асргача).

3. Эски туркий тил (XI асрдан XIII асргача).

4. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрдан XIX асргача).

5. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

VII. У. Турсун, Б. Ўринбоев таснифи (1982):

1. Илк давр ўзбек халқ тили (X асрдан XIV асрнинг ярмигача бўлган давр.)

II. Ўзбек халқ тилининг такомиллашиш даври (XIV асрнинг охиридан XIX асрнинг II ярмигача).

III. Миллий тил элементларининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш давридаги ўзбек адабий тили (XIX асрнинг II ярмидан ҳозирги кунгача бўлган давр).

VIII. Э. Фозилов таснифи (1977):

A. Туркий тиллар учун муштарак бўлган обидалар — VI — X асрнинг биринчи чораги.

Б. Эски туркий ёдномалар — IX — XII асрлар ("Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибатул ҳақойиқ").

I. Тарих олди ўзбек тили — XII — XIV асрлар (Манбалари: "Тафсир", Сайфи Саройи — "Гулистон бит-туркий", "Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин", "Наҳжул фародис"...)

II. Илк ўзбек тили — XV — XVI асрлар (Манбалари: Сиди Аҳмад, Хўжандий, Атойи, Саккокий, Бобур, Навоий).

III. Ўрта ўзбек тили — XVII — XIX асрлар. (Манбалари: Ёқуб Чингий, Ҳоксор, Абулғозий...)

IV. Янги давр ўзбек тили — XX аср (Ҳамза ва унинг замондошлари — миллий ўзбек тилининг асосчилари).

IX. Ф. Абдуллаев таснифи (1977):

1. Туркий тиллар тарихининг энг қадимги даври (V — X асрлар).

2. XI — XIV асрлар:

а) биринчи босқич — "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк" — XI — XII асрлар.

б) иккинчи босқич — Ўрта Осиё, Қозоғистон, Волга бўйларидаги кўплаб ёзув ёдгорликларини ўз ичига олади (XIII — XIV асрлар).

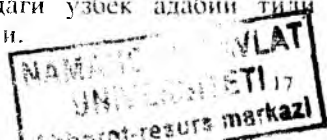
3. XV асрдан XIX асрнинг ярмигача бўлган давр ўзбек адабий тили.

4. XIX аср ярмидан XX асрнинг 20-йилларигача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили.

1) XIX асрнинг II ярми ва XX асрнинг 20-йилларигача;

2) Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

Юқорида қайд этилган ўзбек тили тарихини даврлаштириш таснифлари тўлалигича ҳозирги талабга жавоб бермайди. Уларнинг кўпчилигида "эски ўзбек адабий тили" босқичи билан "эски туркий адабий тил" босқичи қориштириб юборилади. Ўзбек миллий адабий тили, 1905-1917 йиллардаги ўзбек адабий тили босқичлари ҳам турлича берилади.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда Ф. Абдуллаев, О. Усмон ва А. Шчербак таснифлари тил тараққиёти қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда тузилган.

Биз ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришга оид таснифлардан фойдаланиб ва шу курсни ўқитиш жараёнида тўпланган тажрибаларга асосланиб, қуйидагича даврлаштириш таснифини таклиф этамиз:

1. Энг қадимги туркий тил (V асргача).
2. Қадимги туркий адабий тил (V—X асрлар).
3. Эски туркий адабий тил (XI асрдан XIV асрнинг ярмигача).
4. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрнинг II ярмидан XX асрнинг бошларигача).
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА БОШҚА СИСТЕМАДАГИ ТИЛЛАР ИШТИРОКИ

Ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёт даврига назар ташласак, ўзлашган сўз ва шакллар турли даврларда турлича ижтимоий сабаблар билан кириб келган. Ўзбек адабий тилининг луғат таркибидagi сўзлар тарихий шаклланиши жиҳатидан фақат туркий тилларга хос бўлмай, балки форс-тожик, араб, мўғул, рус, уйғур тили орқали хитой тилидан кириб ўзлаштирилган сўзлардан иборатдир.

Жаҳонда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғати фақат ўз сўзларидан ташкил топган бўлсин. Бошқа тиллардан олинган сўзлар ўша тилда ё ўз шаклини қандай бўлса, шундайлигича сақлайди, ёки унинг табиати, грамматик қурилиши, сўз ясалishi, имло ва талаффуз қоидаларига уйғунлашади.

Ўзбек адабий тили ва шеваларига бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳам сўзлашув тили, ҳам китобий тил орқали ўзлашган. Агар бу фикрни арабча сўзларга нисбатан қўлласак, у вақтда адабий тилимизга арабча сўзлар кўпроқ китобий тил ва тожик-форс тили орқали, шунингдек, оғзаки нутқ орқали кириб ўзлашганини кўраемиз. Ўзбек шевалари луғат таркибига эса асосан оғзаки сўзлашув орқали кириб келган.

Айрим ўзлашган сўзлар тилимизга шу даражада сингиб кетганки, унинг қайси тилдан кириб ўзлашганини аниқлаш жуда қийин. Масалан: *ўзбек тилидаги лаб, навкар, сул, шотти, имло, феъл, синф, идора, дарс, ишши,*

астойдил каби. Булардан *лаб* сўзи асли ҳинд-европа тилларига хос бўлиб, биз уни тоялик тилидан ўзлашган деб юритиб келмоқдамиз. Сўлаштиринг: *лабиализация, делабиализация*.

Қадимги туркий ёлгорликларда бу сўз ўрнида *тутиқ* // *дудақ* ишлатилган (*тут* + *-ақ* ~ *дуд* + *-ақ*). Бунинг *дудақ* варианты ўғуз гуруҳига кирувчи тиллар ва шеваларда ҳозир кенг қўлланади.

Эски ўзбек тилида *лаб*, *дудоқ* сўзлари билан бирга *эр* (*и*) *и* сўзи ҳам кенг ишлатилган.

Навкар сўзи барча лугатларда тожикча-форсча сўз деб изоҳланган. *Навкар* сўзи мўғул тилининг қадимги сўзларидан бўлиб, "аскар, хизматкор, мулозим, куёв жўралари" сингари маъноларда ишлатилади. Қиёсланг, *куёвнавкар* < *куёв* + *навкар* — куёвни келиннинг уйига кузатиб борувчи куёв жўралар; *Раис дала беги эмас, дала навкари* (Ойбек). В. Радлов *навкар* сўзини чигатоӣ тилида ўртоқ, хизматчи, солдат, амалдор маъноларини билдирган деб изоҳлайди (Рдл., III, 695).

Олтин сўзи қадим зар (золото) маъносида туркча *ал* (қизил) ва хитойча *тун* // *туң* — *мис* сўзларидан таркиб топган бўлиб, *қизил мис* маъносини билдирган. Қиёсланг, ўзбек тилининг Хоразм шеваларида *туңча* // *туңча* — мисдан ясалган кичикроқ чой қайнатадиган идиш. Олтин ўрда сўзи таркибидаги *олтин* эса, *алтын* — олдинги, пастки, қуйидаги, қуйи паст текисликдаги маъноларини билдирувчи туркий сўздир. Лекин бу сўз ўз-ўзидан ўхшаш бўлгани учун уни "золотая орда" тарзида таржима қилиб қўллаб келганлар. Асли *Қуйи ўрда* — пастликка, қуйиликка жойлашган ўрда, қароргоҳ (бу шаҳарнинг ўзи ҳам Волганинг қуйи, паст қисмига ўрнашган) номи билан юритилиши керак эди. Қиёсланг, Олтин ўрда — Сирдарё вилоятидаги қишлоқ номи.

Гул сўзи тожикча-форсча бўлиб, унинг туркчаси *чечакдир*. *Шоти* сўзи ўзбек тилига уйғур тили орқали хитой тилидан ўтиб, Фарғона vodiёсидаги ҳамма шеваларда ишлатилади. *Имло, феъл, синф, идора, дарс* сўзлари арабчадан кирган. *Шаша* ва *астойдил* (< *аз теге дил*) сўзлари тожик-форс тилларидан ўзлашган.

Жавон — шкаф, комот-жавон (< хитойча *цзабань* < *ца* — ром, *чорчўн* + *бань* — тахта). Қиёсланг, уйғур тилида *жаванг* — полка. Бу сўз уйғур тили орқали хитой тилидан ўзлашган (*жаванг* > *жавон*) ва ш. к.

Ўзлашган сўзлар тилимизда товуш ва маъно жиҳатдан ўзгартирилиб қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *саржин* — узунлик ўлчови русча *сажень* (2—2,5 метрга тенг); *патнус* — русча *поднос*; *дармон* ўзбек тилида, асосан, куч-қувват маъносига, шунингдек, дори ва кўчма мадад, таянч маъноларида ишлатилади. Тожики — дори ва кўчма маънода; *бедав* (бедов от) — арабча бадавий; *Ахмар* — киши исми, арабча — қизил. *Бария* — аёллар исми, арабча *бариййа* — чўл, саҳро, биёбон ва ш. к.¹

Ўзлашган сўзларнинг маълум қисми давр ўтиши билан ўрнини бошқа сўзларга беради ва муайян тил лугатидан архаик ёки тарихий сўз сифатида чиқиб кетади. Масалан, илм-фанга оид жуда кўп арабча атамалар 1940 йилгача "интернационал" атамалар билан алмаштирилди. Бу ҳаракат 1989 йилгача, яъни ўзбек тилига давлат мақоми берилгунга қадар тез суръатлар билан давом этди. Ўзбекча сўз ва атамаларни алмаштириш масаласига, хусусан, руслаштиришга ижобий масала, прогресс деб қаралган бўлса ҳам, аслида тилимиз табиатини йўқотишга, унинг ўзлигини унутишга яқинлаштириб қўйилган эди.

Ўзбекистон жумҳурияти давлат тили ҳақидаги қонуннинг 19-моддасида: "Ўзбек халқининг илм-фан тилини такомиллаштириш учун ўзбек тилида илмий-техник ҳамда ижтимоий-сиёсий атамаларни яратиш ва ривожлантириш таъминланади", — дейилган.

Кейинги пайтларда жумҳуриятимизда чиқадиган рўзнома, ҳафталик, ойномаларда, радио ва ойнаижаҳонда сўз, атама ва ибораларни қўллашда ҳар хиллик, бошбошдоқлик юз бермоқда. Шу билан бирга, сўз қўллашга бағишланган мақолаларда ҳам бир-бирига зид фикрлар айтилмоқда. Қувонарлиси шуки, кўпчилик мақола муаллифлари тилимизнинг табиатини ҳисобга олган ҳолда иш тутмоқдалар.

Сўз ва атамалар ишлатиш эркин бўлиши керак. Яқин-яқингача *домла* — ўқитувчи маъносига, *фаол* — актив, *талаба* — студент, *хонадон* — квартира, *бекат* — станция, остановка; *режа* — план, *фоиз* — процент, *таомнома* — меню, *ташрифнома* — визитная карточка, *бадан* —

1

Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир. Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949, 80-102-б; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 213-220-б; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I, Тошкент, 1966, 172-173-б; Ўзбек тили лексикологияси (тўғилма). Тошкент, "Фан", 1981, 94-ва ундан кейинги бетлар.

тарбия — физкультура, дорилфунун каби сўзларни ишла-
гишга қаршилик қилиб келинди.

Ўзбек адабий тили луғат таркибидаги ўзлаштирилган
сўзларни тахминан қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Тожикча сўзлар
2. Арабча сўзлар
3. Мўғулча сўзлар.
4. Хитойча сўзлар.
5. Русча-европача сўзлар.

ТОЖИКЧА СЎЗЛАР

Ўзбек ва тожик халқлари жуда узоқ даврлардан бери
ёнма-ён яшаб, бир-бирлари билан иқтисодий-ижтимоий ва
маданий муносабатда бўлиб келмоқда. Улар ўтмишда
биргаликда йирик қурилиш иншоотларини яратганлар,
душманларга қарши жанг қилганлар, оилавий ҳаёт ке-
чирганлар ва маданий ёдгорликлардан ҳамкорликда фой-
даланганлар.

Б. Ғ. Ғафуровнинг ёзишича, ўзбек ва тожик халқлари
ўртасидаги яқинлик милодий VI асрдан бошланган.¹

Икки халқ ўртасидаги бу ижтимоий алоқалар бизнинг
давримизда янада мустаҳкамланди.

Ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик
ва яқинлик уларнинг тилларига таъсир этмай қолмади.
Натижада тожик тилидан ўзбек тилига кўпгина сўз, сўз
шакллари ва турли иборалар ўтиб ўзлашади. Шу билан
бирга ўзбек тилидан тожик тили ва унинг шеваларига
ҳам анча сўз ва иборалар, аффикслар кириб келган.

Ўзбек тилининг луғат таркибида маиший ҳаёт, касб-
ҳунар, адабиёт-санъат, ҳайвонот дунёси, ўсимликлар, қиш-
лоқ хўжалиги, табиат ҳодисалари, вақт, масофа, ўрин-жой
ва бошқа соҳаларга оид тожикча сўзлар учрайди.

Қуйидаги мисолларни солиштиринг.

<i>Тожик тилида</i>	<i>Ўзбек тилида</i>
анор	анор
баҳор	баҳор, кўклам
ожиз	ожиз, кўр, кучсиз
лозими	лозим, иштон

¹ Ғафуров Б. Ғ. История таджикского народа. М., 1952, С. 99-110.

<i>Тоҷик тилида</i>	<i>Ўзбек тилида</i>
олуфта	олифта
лаган	лаган, тавоқ
пойгаҳ	пойгак
пайпоқ	пайвоқ
чалчиқ	чалчик, туриб қолган лойка сув
чапғалат	шамғалат
арзон	арзон
бодом	бодом
дастархон	дастурхон
гулқанд	гулканд, гул мураббоси
себ	олма (пахта себ)
зардоб	зардоб
сабззор	кўкаламзор, сабззор
марғузур	марғузур, ўтлоқ
дегча	декча, қозонча
навруз	навруз, янги кун
тезоб	тезоб, озот кислотаси, тез
устокор	уста, айёр
пардоз	пардоз
хоҳиш	хоҳиш
хазон	хазон
шўр	шўр, тузли, нордон
боло	баланд
гапхўр	гап сўвчи
акка	лакка, зағизгон
хунук	хурук, совуқ
зиёд	зиёд (кўп, ортик), киши исми
кабўд	кўк (чоини кабут)
мўйчинак	мўйчинак
кулўла	кулала, юмалок, гужанак
чорво (чаҳор + во)	чорва, чорва мулири
гардан	гардон, бўйин

Юқоридаги тожикча сўзлар, асосан, от туркумига, қисман сифат, равиш ва сон туркумларига оид бўлиб, улар ўзбек тили луғатига кириб, ўрнашаб қолган.

Маълумки, IX аср охирига келиб, Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги сусая бошлайди. Ана шу даврда пойтахти Бухоро бўлган сомонийлар давлати барпо бўлади. Сомонийлар давлатининг подшоҳи Исмоил Аҳмад Сомоний (874-907) ва унинг авлодлари 999 йилгача ҳукмронлик қиладилар. Бу даврда тожик-форс адабиёти ривожланади. Тожик-форс элат адабий тили ҳам шаклланиб, мамлакатнинг расмий тилига, шеърят тилига айланиб, шуҳрат топган эди. Тожик-форс адабий тили билан бир қаторда илм-фан тили бўлмиш араб тили кенг тарқалган эди. Дарий қабилла диалекти негизида шаклланган тожик-форс элат адабий тили сомонийлар давлатига қарашли бўлган Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Эрон худудидаги халқларнинг адабий тили бўлиб мустақкам ўрнашган эди. Проф. Н. М. Малласев бу ҳақда қуйидагича маълумот беради: "Бу территорияда давлат тили ва адабий тил дарий тили эди. Ғазнавийлар ва салжуқийлар аслида туркий қабилалардан бўлсалар ҳам, улар сомонийлар традициясининг изидан бориб, дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Улар босиб олган ўлкаларига, жумладан, Кавказ (Аррон, Ширвон ва қисман Грузия ҳамда Арманистон) га ва Ҳиндистоннинг шимолий районларига дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида олиб кирдилар. Улар қарам қилинган ўлка халқларининг адабий тили тараққиётига тўсқинлик қилдилар. Масалан, салжуқий подшоҳлари ва уларнинг вассаллари Озарбайжонда шундай сиёсат юргизган эдилар. Шунинг учун ҳам улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий "Лайли ва Мажнун" достонининг муқаддимасида ўз асарларини она тилида — озарбайжон тилида ёзолмай, форс тилида ёзишга мажбур бўлганини ачиниш билан таъкидлаган эди".

Шундай қилиб, тожик-форс тили X—XV асрларда жуда кўп элатларнинг муштарак адабий тили бўлиб хизмат қилиб келган.

Ҳатто улуғ Навоий яшаган даврда — Хуросонда ҳам дастлаб тожик-форс анъанаси кучли эди.

Ўзбек адабий тилига тожик-форс тилидан кирган сўзлар миқдори мумтоз адабиётимиз номояндалари асарларида ўзига хосдир. Масалан, Навоий асарларида кўпроқ,

Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Хожа, Мажлисий, Абулғози Баҳодирхон асарларида нисбатан оз. Лутфий, Саккокий, Атойи каби Навоий зомондошларининг асарларида ҳам ўзлашган сўзлар ўз қатламга нисбатан оздир.

Тожикча сўз ва шаклларнинг ишлатилишида маълум услубий мақсад ва ўзича ижтимоий сабаблар бўлган бўлиши мумкин. Масалан, Навоий туркий ном билан аталган эски ўзбек тилини тожик тили даражасидаги адабий тилга тенглаштиришни мақсад қилиб қўйган эди. У ўзининг "Хамса", "Чор девон", "Мажолисун нафоис", "Мезонул авзон", "Маҳбубул қулуб", "Муҳокаматул луғатайн" ва ш. к. ўттиздан ортиқ асарлари билан ўзбек адабиёти ва ўзбек адабий тилининг шуҳратини жаҳонга ёйди. Хўш, Навоий бу асарларини ёзишда адабий тилни қайси манбалар ҳисобига бойитди? Таниқли навоийшунос Алибек Рустамовнинг фикрича, Навоий энг кўп фойдаланган ва энг бой манба туркий лаҳжалар бўлди. Иккинчи манба илмий рисоалар ва ўша давр зиёлиларининг оғзаки нутқи. Навоий асарларида учрайдиган тожикча ва арабча сўзлар Навоий давридаги зиёлилар тилида мавжуд бўлган деб тахмин қилса бўлади. Чунки, оғзаки тилда ишлатилмаслиги аниқ бўлган ўзга тил элементлари Навоий тилида ҳам учрамайди. Туркий лаҳжалардаги луғавий ва грамматик элементлар Навоий асарларида чегараланмаган ҳолда, тожик ва араб тилларига оид элементлар чегараланган ҳолда ўтган дейиш мумкин.

Навоий асарларида тожикча сўз ва ибораларнинг ҳаддан зиёд мўллигини Хуросон элининг икки тиллилиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Навоийнинг ёзишича: "... туркнинг каттадан кичигигача, хизматкоридан бегигача сарт (тожик-форс) тилидан баҳраманддирлар. Шундайки, ўз тирикчиликларига оид аҳволлар устида сўзлаша олурлар, балки баъзилари адабий равишда сўзлаша олурлар. Ҳаттоки, турк шоирлари форсий тилда рангдор шеърлар ва ширин ҳикоялар юзага чиқара олурлар"¹. Бунга ўхшаш хусусиятлар ҳозир жумҳуриятимизнинг баъзи шаҳар ва қишлоқларида ҳам кузатилади. Масалан, Бухоро, Самарқанд, Чуст, Косонсой, Риштон аҳолиси икки тилда бамалол сўзлаша олади.

1

Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Тошкент. 1940, 46-б. (лотин алифбосида).

Бадийий ижоддаги икки тиллилик масаласи эса ХІУ асрдан то ХХ асргача давом этиб келди. Машҳур "Муҳаббатнома" достонининг муаллифи Хоразмийдан то Ҳамза, Фитрат, Айний, Аширматгача бўлган ёзувчилар икки тилда ижод этганлар.

Тожик тилидан кирган сўзларнинг муайян қисми тилимизга шу даража сингиб кетганки, улар янги сўзлар ясашда ҳам иштирок этади ва ўзбекча шакллар қаторида қўлланаверади. Масалан: *йўл + а + ки - йўлаки; йўлаки зиёфат* (йўл устидаги, енгил зиёфат). Қиёсланг, тожик тилида *роҳаки* (роҳ + аки); *декча* — қозончада шавла қилибди (тож. *дег + ўзб - ча*); Тож. *бардор* — бардор — ўзб. *кўтар: Ноз қил бардорингга, кўтарса харидорингга* (мақол) ва ш. к.

Шунингдек, тожикча: *-хона, -парвар, -фуруш, -истон (-стон), -параст, -хон, -паз, -бон, -боз, -дўз, -гоҳ, -бон, -он (равон), -шунос, -ваш* (маҳваш), *-ор* (харидор), *-вачча, -поя, -соз* каби морфемали сўзлар тилимизда кенг қўлланади.

Эски ва ҳозирги адабий тилимизда тожикча изофалар ҳам сақланган: *Себи Самарқанд дерлар ва анори Хўжанд дерлар* (Бобур); *Кулдиради халқни иши Майсара* (Чустий); *гултожихўроз, гулибеор, Тарафи бозор, Боғишамол, Мозори кўҳна* (жой номлари).

Ўзбек (туркий) тилдан ҳам тожик-форс тилига узоқ вақтлардан бери кўпгина сўз, морфема ва иборалар ўзлашган: *тагин-шаҳзода, жасур* (Фирдавсий "Шоҳнома" сида учрайди); *чорўқ* (< *согоқ*) — чориқ, оёқ кийими; *сумак* (< *сомақ*); *қорақат* (барбарис); *тўп* — тўп (пушка); *туфанг* — милтиқ; *қўшун* — қўшин; *сочма* — сочма (дробь); *қўндоқ* (приклад); *хатер* (< қатыр) — хачир; *сахлов* — гарнизон; *юзбоши* (сотник); *тўшак* — тушак; элак — элак; *тугма* — тугма; *қошуқ* — қошиқ; *қайчи* — қайчи; *дўлма* — дўлма; *қаймоқ* — қаймоқ; *ёрлиқ* — подшоҳ ёрлиғи; *ясавул, хотун* — малика; *аёқчи* — соқий; *безак* — безак; *кўчак* — кичик; *ғаз* — ғоз; *қотирма* — қотирма; *қапичи* — швейцар; *суртма* — чана;¹ Ёки Алишер Навоий "Муҳокаматул луғатайн" датаъкидлашича, *тўппи, ёғлиқ, қалпоқ, терлик, бўза, совлиқ, явош* — ёвош, *елка, қиров, арғамчи* — арқон, *қимиз, тутмоч, умоч, кўмоч, талқон* ва ш. к. сўзлар сарт тилида бўлмагани учун уларни туркча атаганлар.

1

Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975. С. 46-49.

Ўзбек адабий тили луғат таркибида араб тилидан ўзлашган сўзлар ҳам мавжуд. Бу сўзларнинг ўзлашув жараёни арабларнинг истилочилик ҳаракатлари билан боғлиқ.

Араблар VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII асрда Ўрта Осиёни босиб олганларидан кейин ерли аҳолига мажбуран ислом динини қабул қилдирганлар. Ислом билан бирга араб ёзуви ҳам оммалаша бошлаган. Мактаб, мадраса, диний ва идора ишларида араб тилининг мавқеи кучайди. Ана шу жаҳатдан ёндашсак, арабча сўз, шакл ва иборалар ўзбек адабий тилига китобий тил ва қисман сўзлашув тили орқали ҳам ўзлашган.

Араблар Ўрта Осиёга келганларидан кейин бу ердаги маҳаллий турк руний, уйғур, хоразмий, суғд ёзувларини сиқиб чиқарди ва уларнинг ўрнига араб ёзуви ишлатила бошлади. Бу араб тили ва ёзувининг таъсир доирасини янада кенгайтириб юборади. Маданий савияси жиҳатдан араблардан анча юқори бўлган Ўрта Осиё халқлари ўз адабиёти ва маданиятларини араблар таъсирида давом эттиришга мажбур бўлганлар. Араб тили илм-фан тилига айланди. Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Фаробий, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий каби олимлар ўз асарларини ана шу тилда ёздилар.¹

Алишер Навоий "Муҳокаматул луғатайн" асарида араб тилининг хусусиятларини қуйидагича таърифлаган эди: "Бу тилларнинг барчасидан араб тили нафислик билан ажралган ва бадийлик безаги билан мўъжиза кўрсатувчандирки, бунда ҳеч бир тил аҳлларининг даъвоси йўқ..."²

Араб тили сомиё тилларининг жанубий шаҳобчасига киради. Бу тилда сўзлашувчи халқлар Миср, Сурия, Ироқ, Ливан, Тунис, Ливия, Жазоир, Саудия Арабистони, Судан, Яман, Марокаш каби мамлакатларда яшайди. Тарихий жиҳатдан араб тили уч даврга бўлинади: 1) қадимги араб тили; 2) классик араб тили; 3) янги араб тили.

1

Араб тили билан бирга XIII асрларгача қадимги хоразм тили (эроний тил) оғзаки ва ёзма шаклларда қўлланиб келганини ҳақида маълумотлар бор. Қаранг: Фрейман А. А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования. М.—Л., 1951, С. 8.

2

Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Ўша нашри. 44-б.

Ўрта Осиё халқлари тилларига таъсир қилган классик араб тилининг энг ривожланган даври VII—IX асрлар бўлиб, бу тилда жуда кўп илмий, бадий асарлар яратилган. Лекин ҳозир бу тил истемолдан чиққан.

"...Европада латин тили бир вақтлар халқаро тил, илм-фан тили бўлганидек, араб тили ҳам Осиёда уч юз йил давомида шунга ўхшаш мавқеда бўлган. Бунда ўзбек ва тожик олимлари, ёзувчиларининг роли жуда каттадир...

Агар тожикча сўзлар ўзбек тилига сўзлашув тили орқали, адабиёт орқали в. б. йўллар билан кирган бўлса, араб сўзлари, биринчидан, китоб, мадраса, дин орқали, иккинчидан, тожик тили орқали кирган"¹. Айрим мутахассисларнинг факрича, ҳозирги ўзбек адабий тилида арабча сўзлар бундан 20—25 йил илгари дугат таркибининг 13% дан 20% гача бўлган миқдорини ташкил этган.

Ўзбек тилида ишлатиладиган арабча сўзлар турли соҳаларга онд бўлиб, булар ҳам тожик тилидан ўзлашган сўзлар каби фонетик, морфологик ва семантик жиҳатдан ўзбек тилига мослашган ҳолда қўлланади. Масалан, **ع**-айн товуши сўз бошида ўз хусусиятини йўқотади. Адабий тилимизда (имлода) фақат иккита сўздагина шу ҳолатда **خ** товушига ўтган: **عید**-ҳайит, **عصا**-қасса;

ع — айн сўз охирида **и**: **э** (**e**)га мойил айтилади, лекин ҳозирги имло қондасига биноан айириш (**ъ**) белгиси ёзилмайди: **ع** **م** **ن** **ع** монс, **ع** **ت** **ع** — тобе;

ع — "а" унлисидан кейин келганда, шу унли чўзиқроқ талаффуз қилинади ва чўзиқлик ҳозирги имломизда айириш (**ъ**) белгиси билан берилади: **ع** **ط** **ع** — таъна, **ع** **م** **ع** — маъно, **ع** **ي** **ع** яъни; сўз ўргасида икки ундош қават келиб, унинг кейингиси **ع** — айн бўлса, ҳозирги ёзувда тушиб қолади: **ع** **ش** **ع** шам, **ع** **ن** **ع** наф, **ع** **ج** **ع** жам каби.

Баъзи арабча сўзлар ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида ўз асл маъносига қўлланиши билан бирга, маъноси кенгайган, торайган ва ўзгарган ҳолда ҳам учрайди. Масалан, **ғассол** сўзи араб тили ва унинг диалектларида, умуман "юувчи, тозаловчи" маъноларида ишлатилади; **идёҳум ғассол**нўнен — улар қўлларини ювишиди каби.² Наманган шеvasида эса **ғассол** (// **ғоссол**)

¹ Усмонов С. Ўзбек тилининг дугат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар. Навоийга армушон" (Тўплам). Тошкент, "Фан", 1968, 123-б.

² Винников И. И. Словарь диалекта бухарских арабов. Палестинский сборник, вып. 10 (73), М. — Л. 1962, С. 152.

сўзи фақат "ўлик ювувчи" (Тошкент шевасида *йўғучи*) маъносини билдиради.

Арабча сўзларнинг айрим фонетик ва грамматик белгилари марҳум профессор С. Усмоновнинг "Ўзбек тилининг луғат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар" мақоласида изчил ёритилган¹.

Ўзбек тилининг луғат таркибида шундай сўзлар ҳам учрайдики, уларни қайси тилга тааллуқли эканини айтиш мушкул. Бу сўзларнинг таркиби ўзбекча + арабча, арабча + тожикча, арабча + ўзбекча, арабча + тожикча + ўзбекча, тожикча + тожикча + арабча ёки унинг аксича тузилганини кўрамиз. Масалан: *атирнок* (ар. *атир* + ўзб. *нок*), *уч талоқ* (ўзб. *уч* + ар. *талоқ*), *касалванд* (ар. *касал* + тож. - *ванд*), *дуогўй* (ар. *дуо* + тож. *гўй*), *димоғдорлик* (ар. *димоғ* + тож. - *дор* + ўзб. - *лик*), *соатсоз* (ар. *соат* + тож. *соз*), *ҳасибхўр* (ар. *ҳасиб* + тож. *хўр*), *улфатчилик* (ар. *улфат* + ўзб. - *чилик*), *беқарор* (таж. *бе* + ар. *қарор*), *ғайрли* (ар. *ғайир* + ўзб. - *ли*) ва ш. к.

МЎҒУЛЧА СЎЗЛАР

Ўзбек тилининг мўғул тили билан алоқаси жуда узоқ даврларга бориб тақалади. Ўзбек тилининг луғат таркибида XIII асргача ва ундан кейин кириб ўзлашган мўғулча сўзлар мавжуд: *Нарын* < нарйин ингичка, тор, юқа маъносидаги от; овқат номи. Бу сўз мўғулчадан ўтган. Солиштиринг: *Кўз ёшим бўлди мўғулнинг норини* (Бобур). *Норин дарёси каби*;

ўлтон — тагчарм, мол терисидан тайёрланган чарм: *Хом терини ийласанг ўлтон бўлур*, *Нафсини тийган одам султон бўлур* (Мақол). Мўғул тилида *ул* — подошва, подметка; шина; полозья саней, основание, базис, основа; основательно; блок шестерни (МРС, 102). Маҳмуд Кошғарийда *улдаң* — қўй оёғи. *Ўрда* < *ўр* — баланд, тепалик, юқорилик; *ўрда* — баландликка қурилган сарой, қалъа, қароргоҳ. *Ўрдукент* < *ўр*+*ду*+*кент* — тепаликка жойлашган шаҳар.

Навкар — аскар, мулозим, хизматкор, куёв ўртоқлари маъноларида ишлатилади. Қийёсланг, *куёв навкарлари*; *Раис далабеги эмас, дала навқари*; *улус* < мўғ. *улс* — эл, халқ, кишилар (XIII аср); *қўл остидаги мамлакат* ва ш.к.

1

Кўрсатилган тўплам, 125 — 127 - бетлар.

Туркий тиллар билан мўғул тилининг келиб чиқишига назар ташласак, уларнинг қариндош тиллар эканлиги кўринади. Энг қадимги даврда ҳозирги туркий, мўғул, тунгус-манжур тиллари олтой тили оиласи таркибига кирган. Улар кўп сонли уруғ, қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, бир-бирларига яқин лаҳжаларда сўзлашганлар. Олтой оиласига кирган тиллар гуруҳлари у вақтда ҳали умумий эди.

Тил тараққиётининг кейинги даврларида туркий ва мўғул тиллари ўзаро ажралиб алоҳида тараққий этганлар. Шунинг учун туркий ва мўғул тиллари ўртасида айрим фонетик фарқларни ҳисобламаганда, бир-бирларига ўхшаш сўзлар анчагина бор. Буларни туркча-мўғулча ёки мўғулча-туркча сўзлар деб аташ мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тили луғат таркибидаги турли соҳаларга оид сўзлар билан мўғулча сўзларни муқояса қилсак, юқоридаги фикримиз янада ойдинлашади.

<i>Ўзбек тилида</i>	<i>Мўғул тилида</i>
ака	ах (а)
хотин	хатан
қуда	худ (// қуда)
божа	баз
овсин	ависан
тойлоқ (бўталок)	тайлоқ
хўкиз	ухор
буқа	бух
бурундуқ	бурунтаг
ғунажин	ғунж
қўй	хонь
эчки	ишиг
арғимоқ	аргамак
така	тэх
қўчқор	хуц
бўй	бие
манглай	магнай
чирой	царай

<i>Ўзбек тилида</i>	<i>Мўғул тилида</i>
суям	сөөм
қора	хар (а)
кўк	хөх
қурут, қурт	хүрүд
бўсаға	босго
жайрон	ээзрон
йўлбарс	барс
бугдой	буудай
арпа	арвой
қорамуқ (чечевица)	хармаг
тегирмон	тээрэм
муз	мөс
булок	булаг
денгиз	тәңәс
тўзон	тоосон
чоғ	цаг
эрта	эрт

ХИТОЙЧА СЎЗЛАР

Ўзбек адабий тили лугат таркибида уйғур тили орқали хитой тилидан ўзлашган сўзлар ҳам учрайди.

Тарихий манбалардан маълумки, ўзбек ва уйғур халқлари тилларининг ташкил топиш жараёни кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшайди. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда, бошқа туркий тилларга нисбатан, тил хусусиятларига кўра ўзбек ва уйғур тиллари жуда яқин туради. Чунки бу икки тил элат тиллари бўлиб шаклланишида бир манба — қарлуқ қабилалар уюшмаси тили — лаҳжаси асос бўлган эди. Буни ҳозирги ўзбек адабий тили, хусусан, "уйғурлашган" — "умлаутли" шевалар материаллари ҳам тасдиқлайди. Академик К. К. Юдахин: "Ўзбек ва уйғур халқи орасидаги маданий алоқалар бизга қадим замонлардан маълум. Бу масала махсус адабиётларда бир неча марта қайд этилган. Қадимги турк адабиёти ёдгорлиги "Қутадғу биллиг" нинг (XI аср) фанда

машҳур бўлган уч қўлёмасидан бири Наманганда топилган... Наманганлик Машраб (XVIII аср) асарлари ўзбеклар орасида тарқалгани каби уйғурлар орасида ҳам кенг кўламда тарқалган эди. Ҳозир ҳам уйғурлар Эргаштом билан Қашқар йўлидаги девонни Машраб номи билан атайдилар. ... Ўзбеклар ва уйғурлар орасидаги бой маданий алоқа ва умумийликни кўрсатувчи мисолларни кўплаб келтириш мумкин",— деб ёзган эди¹.

Уйғур тили орқали хитой тилидан ўзлашган барча сўзлар ўзбек адабий тили ва шеваларида қўлланади. Масалан: *басай* — овқатга солинадиган кўкат тури. Хитой тилида *байцай* — кўкат, *карам* (*бай* — оқ, *цай* — кўкат, сабзавот). Бу сўз уйғур тилида *бэсэй* шаклида ишлатилади. Қиёсланг, *Дятда басар* — тоғ саримсоқ пиёзи.

Сай — турпдан тайёрланган салат: *Сайни жуда болабди*. Уйғур тилида: 1) *карам* ва қисман гўшт аралаштириб тайёрланган салат; 2) умуман кўкатлардан тайёрланган газак. Яна қиёсланг, уйғур тилида: *сэй самса* — кўк сомса; *сэйхана* — сабзавот сақланадиган омбор (хит. *цай*— тож. *хона*).

Жусай — хушбўй, овқатга соладиган ва гарнир тарзида истеъмол қилинадиган кўкат. Қиёсланг, уйғур тилида *жүсэй* — хушбўй пиёз; *Лағман* — хамирни чўзиб ёки узун ингичкароқ кесиб тайёрланган, юзига қайла солиб ёйиладиган хамир овқат тури. Қиёсланг, уйғур тилида *ләчмән* — хитойча *лянмянь*, *лян* — совуқ, *мянь* — угра, хамир. Бунга айрим манбаларда тунгон уграси, гўшти угра ҳам дейилади.

Шиман — хамири юқа кесилган лағмон. Қиёсланг, уйғур тилида *шимән*. Хитойча *Симянь* (*си* — юқа, *мянь* — кесилган хамир, *угра*); *манти* — хамир орасига гўшт ёки қовоқ (баъзан картошка) солиб, тугиб парда пиширилган овқат. Уйғур тилида *манта*, хитойча *маньтоу*. Луғатларда "манти" сўзи крупные пельмени, варенные на пару — деб изоҳланади. Қиёсланг, *мантипаз*, *мантичи*, *манти қасқон*.

Манпар — хамирни тасмага ўхшатиб кесилиб, сўнг узлиб шўрвасига солиб тайёрланадиган хамир овқат тури. Қиёсланг, уйғур тилида *мәңпәр*, хитойча *манпээ*. *Хошан* — хамир орасига қийма, қовоқ, картошка солиб, ўраб ёгда ва баъзан парда пишириладиган овқат тури. Уйғур

¹ Юдахан К. К. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик. // ЎТАМ, 1, 1958, 31 - б.

тилида *хошаң*, хитойча *хошан* — блины с мясом. Буни бизда кўпинча *хоним* дейилади. Юто-ютоза, хамирни ёйиб, ёғ суртиб воронка шаклига келтириб, парда пишириладиган овқат. Уйғур тилида *жутаза*, хитойча *ютацзы* (*ю* — ёғ, *та* — баланд, минора). Луғатларда *ютаза* — слоеный хлеб, выпекаемый на пару деб изоҳланган.

Чой. Хитойча *са*, *ча* — *чой*. Қиёсланг, чафан (*ча* — *чой*, *фан* — уй, хона) — чойхона.

Шийпон — далада дам оладиган усти ёпиқ жой (шалаш, беседка). Уйғур тилида *шипан*, *ши*: *пан*. Хитойча *сифан* (*си* — бўйра, қамиш, *фан* — уй, хона) — устига қамиш ёки бўйра ёпилган уй, чайла.

Лаза — янчилган гаримдорини ёққа қориб тайёрланган паста. Уйғур тилида *лаза* — қизил гаримдори. Хитой тилида *лацзы*. Қиёсланг, уйғур тилида *лазижан* — гаримдори пастаси; *лазидан* — гаримдори идиш.

Таван — патнус, баркаш маъносида. Хитой тилида *топанъ* (*то* — патнус, *панъ* — тарелка). Уйғур тилида *тэвэк*, *пэтмус* тарзида қўлланади. Қиёсланг, Тошкент шеvasида: *Нима таван қиб борас* — (тўй каби маросимларга) нима пишириқ қиласиз маъносида. Демак *таван* сўзи адабий тилда ва шеваларда *патнус*, *баркаш*, тоғорада маросимларга олиб бориладиган пишириқ маъносида ишлатилади. Қиёсланг, *таванхона*.

Занг — занг урди, Уйғур тилида: *жаң чалмақ*. Бу сўз хитойча *чжан* — қўнғироқ, бонг маъноларидеги сўзлардан олинган. Қиёсланг, уйғурча *жанчи* — қўнғироқ чалувчи (занг урувчи). Бу сўз *чжан* + *-чи* тарзида ҳосил бўлган.

Жавон — шкаф, комод. *Жавончи* — жавон ясаيدиган уста, дурадгор. Уйғур тилида *жаван* — токча, шкаф; *жаванчи* — жавон ясовчи. Хитойча 1) *цзябань* — (*цзя* — рама, *бань* — доска); 2) *цзябань* — (*цзя* — сжимать, *бань* — доска). Уйғур тилида *жаван* — хомутнинг ёғоч қисми, клешня маъносида ҳам қўлланади.

Жимбил — манти пишириш учун махсус тайёрланган темир решетка (манти қасқон ичидагини ҳам шундай дейилади. Қиёсланг, уйғур тилида *жимбил*.

Пууса — дўқ, кўрқитиш, юзаки дағдаға. Қиёсланг, уйғур тилида *попуза* 1) дўқ уриш, кўрқитиш, товлаш; 2) жанжал кўтариш. Яна қиёсланг, *попузачи* — жанжалкаш.

Чўтал — (хитойча *чота*) — чўтал; қимар, карта ўйинларида ютган томондан олинадиган пул, улуш (про-

қонт олиш). Уйғур тилида *чота, чотучи* — чўтал олувчи. Қиёсланг, ўзбекча *чўталчи* — қиморда ютуқдан процент олувчи.

Чийлаш, чийламоқ — ўйин картасини аралаштирмоқ; *Киртини яхшилаб чийлаб юборинг*. Қиёсланг, уйғур тилида *шилмақ /чилмақ* — аралаштирмоқ; хитой тилида *си* — картани аралаштириш.

Шон — этикдўз шони (сапожный клин). Уйғур тилида *шан*; хитойча *шан*.

Жоди — беда, бичан, сомон қирқадиган махсус асбоб. Қиёсланг, Гафур Гуломда:

Беда тамаьида
Бўйинни чўзиб
Боши жоди ичра қолган
Эшакдай —
Манфур, чинқироқ
Овозингни радиодан
Ҳамма эшитди
("Мен яҳудий" шеърдан).

Уйғур тилида *жаду*. Хитой тилида бу сўз асли *чжадао* (*чжа* — қирқмоқ, *дао* — пичоқ)

Жужунча — уст кийим учун 70-йилларгача кенг ишлатилиб келинган қалинроқ, оқ-сарғиш рангдаги ипак газлама: *Хитой жужунчаси*; *жужун камзул*; *жужун шим* каби. Қиёсланг; уйғур тилида *чочунча*.

Шоти — нарвон. Бу сўз хитойча *шатанг* сўзидан олинган бўлиб, Фарғона водийсидаги деярли барча шева-ларда *шати, шоти, шўти* каби шаклларда кенг қўлланади.

Тай-тай — 1) болаларнинг дастлабки қадам босиши, юриш; шу юриш пайтида айтиладиган сўз: *тай-тай, тай-тай қилинг* каби. Қиёсланг, хитой тилида *тайтай*; уйғур тилида *тэйтэйлэтин* манғузмақ — болаларни қўлидан ушлаб юргизмоқ.

2) *тайтай* сўзи хитой тилида (уйғурлар тилида ҳам) хоним, бека маъноларида ҳам ишлатилади.

Эслатма: 20-йиллар охири ва 30-йиллар бошида ҳозирги Эскижўвада оёқлари болаларнинг оёғи сингари кичкина, лекин гавдали хитой аёллари турли рангдаги юқа (хитой) қоғозлардан ўйинчоқлар, слпигич ва коптоқлар сотишарди. Ана шу кичкина оёқли хитой аёлларини Тошкентда *тай-тай* деб атаганлар.

1

Юқоридаги хитойча сўзлар ҳақида қаранг: Уйғурско-русский словарь. М., 1939; Уйғурско-китайско-русский словарь. Пекин, 1952; Уйғурско-русский словарь. М., 1968; Раҳимов Т. Р. Китайские элементы в современном уйғурском языке. М., 1970.

Ўзбек тили луғат таркибининг маълум қисмини рус тили ва у орқали Европа халқлари тилларидан кирган сўзлар ташкил қилади.

Ўзбек ва рус халқи Октябрь инқилобидан илгари ҳам иқтисодий, маданий ҳаётда ўзаро муносабатда бўлиб келган. Агар биз Ўрта Осиё хонлиқларининг Москва давлати билан XVI — XVII ва XIX асрларда олиб борган савдо ва дипломатик алоқаларига оид турли ёрликлар, элчилар мактублари, тарихий-илмий ҳужжатларига назар ташласак, *ўрус*, *кноз*, *пут* (*пуд*), *дужна* (*дюжина*), *яшик* (*ящик*), *самовар*, *конфут* (*конфета*), *патнус* (*поднос*), *лампа* қаби сўзларни ўзбек тилида қўлланганини кўрамиз.¹ Ушбу сўзлар кўпроқ сўзлашув орқали киргани учун фонетик ўзгаришларга учраб ўзбек тилининг ички тараққиёт қонунларига бўйсунган.

Ўзбек ва рус халқлари ўртасидаги муносабатлар XIX асрнинг II ярмига келиб, яъни Ўрта Осиё рус мустамлакачилари томонидан истило қилингандан кейин кенг қулоч ёйди. Натижада ўзбек тилининг луғат таркибига савдо, транспорт, молия, почта-телеграф, саноат, ҳарбий, маъмурий, уй анжомлари, таботат, санъат-адабиёт ва бошқа соҳаларга оид кўпгина сўз ва атамалар ўзлаша бошлаган. Бу сўзларнинг кўпчилиги русча ва у орқали ўзлашган Европа халқларининг тилига мансубдир. Масалан: *поезд*, *вагон*, *вокзал*, *почта*, *телеграф*, *конфет*, *адрес*, *завод*, *фабрика*, *машина*, *вексель*, *банк*, *доктор*, *фельдшер*, *газета*, *генерал*, *губернатор*, *фонар*, *суд*, *солдат*, *пристав*, *дума*, *печь*, *лампа*, *поднос*, *тарелка*, *картошка* ва ш. к. Ўзбек тили лексикасига рус тилидан кирган сўзларнинг аксарияти от туркумига кирувчи сўзлар ва қисман нисбий сифатлардан иборат бўлган. Юқорида келтирилган сўзлар ўзбек тилида айнан, фонетик ўзгаришлар билан ва калька ҳолида ишлатилиб келинган.

Айниқса, рус тилидан кирган сўз-атамалар Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йилларда ҳаддан ташқари кўпайиб кетди. Бу даврда ўзбек тилида илгаридан ишла-

1

Материалы по истории Узбекской, Таджикской, Туркменской ССР. Ч. 1., Л., 1933, стр. 418 — 440; Хива давлат ҳужжатлари. I, II Тошкент, 1960; *Хамдамов Ж.* Из истории русских заимствований в узбекском языке (вторая половина XIX в.), АҚД, Ташкент, 1962, стр. 9 — 10; *Олим Усмон*, Ўзбекистонда рус тилининг илк тарғиботчилари. Тошкент, 1962, 51—55-бетлар.

тилиб келган сўз-атамалар русчаси билан алмаштирилиб қўлланаверилди.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши муносабати билан жуда кўп сўз ва атамалар тилимизнинг табиатини ҳисобга олиб, янгиланмоқда ва эскилари қайтадан тикланиб кенг қўлланмоқда.

Хуллас, ўзбек адабий тилининг луғат таркибида ўзбекча — умумтуркий шу билан бир қаторда, тожикча-форсча, арабча, русча-европача, хитойча ўзлашган сўзларнинг ишлатилиши тилимизнинг луғавий бой ва мураккаб жараёни босиб ўтганлигини кўрсатади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ НОМЛАНИШ ТАРИХИ

Ўзбеклар йирик туркий халқлардан бўлиб, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг ота-боболари қадимдан Ўрта Осиё худудининг асосий аҳолиси бўлган. Ўзбеклар умумбашарий маданиятни яратувчи бошқа халқлар қаторида узоқ вақтлардан бери жаҳон маданияти хазинасига ўз улушини қўшиб келмоқда. Аждодларимиз инсониятга жуда кўп буюк фан ва маданият арбобларини етказиб берди. Улар фан-маданиятнинг турли соҳаларида ақл-заковатлари билан инсониятни ҳайратда қолдиради.

Ўзбек халқи ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб, ўтмишдан то XIX асрнинг II ярмигача турк, сарт, чигатой ва ниҳоят ўзбек атамалари билан юритилиб келган.

Турк атамаси ҳақида. Даставвал ўзбек халқи *турк* номи билан юритилган. Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбекларгина эмас, Ўрта ва Марказий Осиёда яшайдиган барча туркий халқлар *турк* номи билан юритилган. Жумладан, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, Волга бўйидаги татар, бошқирд, чуваш; Кавказдаги озарбайжон, қумиқ, нўғой ва Сибирдаги олтой, хакас, тува, ёқут каби халқлар ҳам *турк* деб аталган. Уларнинг тиллари эса *туркий тил* дейилган.

Турк атамасининг келиб чиқиши кўп олимларни қизиқтириб келади. Бунга бағишланган тадқиқотлар бўлишига қарамай, ҳалигача *турк* атамасининг келиб чиқиш масаласи аниқ ҳал қилинмаган. *Турк* атамаси ҳақида маълумотлар Шарқ манбаларида милодий VI асрдан, ғарб манбаларида эса VII асрдан учрайди. В. В. Бар-

тольднинг фикрича, турк атамаси дастлаб сиёсий-ижтимоий маънони англатган. У қабилалар ҳарбий уюшмасининг номи билдирган. Кейинчалик элат ва тил гуруҳининг номи маъносида қўлланган. Бу фикрни А. Н. Бернштам ва С. П. Толстов ҳам қувватлайди.¹ Агар биз урхун-энасой битигларидаги турк атамасини назарда тутсак, у қабилалар уюшмаси маъносидадир.

VI аср ўрталарида Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёдаги турли, лекин бир-бирига яқин лаҳжаларда сўзлашувчи қabila ва элатлар бирлашиб, йирик турк хоқонлигини барпо этганлар.

VI—VIII асрларда ана шу турк хоқонлиги сиёсий-ижтимоий уюшмасига кирган қабилалар гуруҳига "турклар" деган умумий ном берилган эди.²

Урхун-энасой битигтошларида бу атама "турк бўдун", "қора бўдун" ёки "кўк турк" тарзида кенг қўлланилган. "Бўдун" сўзи халқ дегани "қора бўдун" оддий халқни, кўк турк даги "кўк" эса "эркин, озод" маъносини англатган.

Хитой йилномаларида ҳам турк номи учрайди. У манабаларда *тук-ю*~*туг-ю* шаклида қўлланган. Яъни хитойларда *р* товуш ишлатилмаган. Булардан ташқари хитой тилининг Контон диалектида *тарк* (~торк) — ут — турклар сўзи учрайди, у дубулға (шлем), алоҳида жангчилар, қуролсозлар тоифасини англатган.

Суй династияси тарихининг изоҳларида (580—619) *туг-ю* сўзининг дубулға сўзига алоқадорлиги таъкидланган. Қадим эрон тилида ҳам *тарк* сўзи дубулға маъносини билдирган. Турк номи аскарларнинг бош кийимига нисбатан берилганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Тарихда айрим халқларнинг номланиши уларнинг бош кийимларига нисбатан бўлганлиги ҳақида тахминлар бор. Масалан: қорақалпоқлар, қизил бошлар.

1

Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа.—"Туркмения", I. Л., 1929. С. 9; Бернштам А. Н. Происхождение турок. К постановке проблемы.— Проблемы истории докапиталистических обществ. М.—Л., 1935, N5,6. С.43—54; Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии.— ВДИ, 1938, 1(2). С.81.

2

Бернштам А. Н. К вопросу о возникновении классов и государства у турок VI—VIII вв. н. э. (отдельный оттиск), С. 888-889.

Алишер Навоий "Муҳокаматул луғатайн" асарида ўзбек халқини *турк*, унинг тилини *турк тили* деб, амалда *турк*, *туркий*, *турк улуси*, *турк тили*, *туркий тил*, *туркий алфоз* каби сўз ва ибораларни кенг қўллаган.

"Бобурнома"да ва уйғур ёзувли қадимги ёдгорликларда *турк* сўзи "кучли, қудратли" маъноларида қўлланган: Турк ва мардона киши эди (Бобурнома).

В. В. Радлов *турк* атамаси устида тўхталиб, VI — VIII асрлардаги уруғ номидан келиб чиққан дейди.

Г. Вамберининг фикрича, *турк* сўзи "содда" маъносини билдирган. Қийёсланг, *туркона одам*, *туркана дори* каби.. А. Н. Кононов "Турк атамаси таҳлилидан бир тажриба" мақоласида "турк" сўзи этимологиясига алоқадор тадқиқотларга анча мукамалроқ изоҳ беради¹.

Г. Ф. Благованинг ҳам "турк" сўзининг рус тилида қўлланиб келган вариантлари хусусига бағишланган мақоласида ушбу сўзнинг ишлатилиш тарихи атрофлича тадқиқ қилинган.²

Шундай қилиб, *турк* сўзининг ўтмишда уруғ, элат, кучли, қудратли, алоҳида жангчилар гуруҳи, қуролсозлар, дубулға, содда маънолари бўлган. Шунингдек бу ном ўзбек ва бошқа туркий тилли халқларга нисбатан ҳам қўлланган (туркий, қашқар туркийси, ўзбек туркийси, туркман туркийси ва ш. к.).³

Сарт атамаси ҳақида. XVI асрдан кейин ўзбекларнинг маълум бир қисми — шаҳар аҳолиси *сарт* деб аталадиган бўлди.

Сарт сўзининг маъноси ҳақида турли қарашлар мавжуд. Айрим манбаларда *сарт* атамаси ўзбек ва тожиклардан бошқа алоҳида элатни ифодалайди деб таъкидланса, бошқа манбаларда бу сўз маҳаллий халқни камситиш

¹ Турк атамаси ҳақида қаранг: Кононов А. Н. Опыт анализа термина турк.— СЭ, 1, 1, 1949, С. 42 и сл.

² Благова Г. Ф. Вариантные заимствования тюрк // тюрк в русском языке. "Тюркологический сборник", 1972, М., 1973, С. 93-140. Шу мақолада адабиётлар рўйхати ҳам берилган.

³ Н. 1. Баскаков *турк* сўзи ҳақида қуйидагиларни ёзди: "Этнонимы по названию родственных отношений свойства, например турк монг. туркун — торкун — торхом — родители и родня замужней женщины". Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация.— Ономастика Востока. М., 1980. С.199—207.

учун рус мустамлакачилари томонидан ўйлаб чиқарилган — ҳақоратни билдирувчи сўз дейилади,

Бизнингча, *сарт* атамаси алоҳида элатнинг номини билдирган эмас. Шунингдек, ўзбекларни таҳқирлаш учун ҳам ишлатилмаган (умуман, мустамлакачи амалдорлар маҳаллий халққа паст назарда бўлгани тарихий ҳақиқат). XVI асрдан бошлаб, Чирчиқ, Оҳангарон, Қорадарё ва Норин дарёси водийсида яшовчи аҳоли, уларнинг қайси тилда сўзлашишларидан қатъи назар, *сартлар* дейилган. Бундан сўнграқ Зарафшон водийси ва Хоразм воҳасидаги ўтроқ деҳқон-косиб, ҳунармаңд аҳоли ҳам *сарт* номи билан юритила бошлаган эди.¹

Демак, *сарт* атамаси этник маънони эмас, кишиларнинг касби, хўжалиги, турмуш тарзини англатган.

Сарт атамаси биринчи марта Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" (XI аср) асарида учрайди: *Эшиткил наку тар бу сартлар башы*. Бунда сартлар алоҳида гуруҳ бўлиб, уларнинг бошлиқлари ҳам бўлгани хусусида гап боради. Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарида ҳам *сарт* сўзи "савдогар" маъносида қўлланган.

Рашидиддиннинг "Жоме-ут-таворих" китобида мўғуллар қарлуқларни *сарт* деб атаганликлари тўғрисида маълумот берилган. Араблар эса Ўрта Осиёдаги мусулмонларни *сарт* номи билан аташган.

Навоий ва Бобур *сарт* атамасини тожик-форсларга нисбатан қўллаганлар. Умуман, XVI асргача Ўрта Осиё шаҳарларида яшовчи тожикларни *сарт* дейилган. Шайбоний истилосидан кейин бу ерлардаги ўтроқ туркий аҳоли ҳам кўчманчи ўзбеклар томонидан *сарт* деб юритилгани маълум.

Венгер олими Вамбери "Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат" (1865 йил) асарида *сарт* сўзи шаҳарлик маъносини билдиради деб ёзган эди. М. Қодиров бу фикрни таъкидлаб ёзади: "Ҳақиқатан ҳам, *шаҳар* сўзидаги *ш* қипчоқлар талаффузида *с* га ўтган бўлиши мумкин: яъни *шаар* — *саар* шаклида. Сўз ўртасидаги *ҳ* товушининг тушиб қолиши тилимизда ҳозир ҳам учрайди".²

1

"Сарт" атамасига оид айрим фикрларни баён қилишда М. Ваҳобовнинг китобидан ҳам фойдаландик. Қаранг, Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. Тошкент, 1960, 30-32-б.

2

Қодиров М. Сўз мулкига саёҳат. "Меҳнат ва турмуш", 4, 1972, 20-21-б.

Сарт атамаси аслида санскрит тилида олинган бўлиб, карвонбоши, савдогар, шаҳарлик" маъноларини англатган. Кейинчалик, хусусан, XIX аср II ярмидан кейин *сарт* атамаси ўзбек маъносида ишлатиладиган бўлди: сартия эли, сартия лисони (лисони сартия, сарт тили, сарт иборати, сарт қавмлари, "Сартча-русча сўзлук" ва ш. к.)

Чигатой атамаси ҳақида. *Чигатой* атамаси мўғуллар истилосидан кейин пайдо бўлган. Чингизхон вафотидан олдин босиб олган қўл остидаги ўлкалари ўғил ва набиралари ўртасида тақсимланган эди. Шунда Ўрта Осиё ва Шимолий Афғонистон замини ўртанча фарзанди Чигатойга берилган. Чигатойхон тасарруфига қарайдиган ерлар чигатой юрти, эли; элатлар эса Чигатой улуси; бу худудда яратилган адабий, тарихий асарлар *чигатой адабиёти*, унинг тили (умуман шу худуддаги халқлар тили) *чигатой тили* номи билан юритиладиган бўлди. Демак, *чигатой* атамаси ҳукмдор номи билан боғланган.

Навоий "Чор девон" ида *чигатой*, *жўжи* атамалари уруғ (қабил) кишилар тўдаси, гуруҳи номларини билдиргани ҳақида маълумот берилган: *Турк қавмлари жўжидур, иноқ, чигатой.*

Чигатой номи ҳозир ҳам жумҳуриятимизнинг турли ерларидаги жой, сув номларида, кишилар исмида сақланган: *Чигатой Оқтепа, Чигатой кўчаси, Чигатой маҳалла, Чигатой қишлоғи, Чигатойхон, Чигатойниса, Чигатоев* ва ш. к.

Туркшуносликда баъзан *чигатой адабиёти* ва *чигатой тили, чигатой туркийси* атамалари учрайди. Бу ўриндаги *чигатой адабиёти* атамасини, ўзбек мумтоз адабиёти деб тушунмоқ керак. *Чигатой тили, чигатой туркийси* атамаси эса эски ўзбек адабий тилини англатади.

Изоҳ: Мавлоно Лутфий ўз девонига кирган бир ғазалда *Чигатой* сўзини Тошкент вилояти ёки Туркистон эли маъносида ишлатгани маълум:

Сендек санамни кўрмади Лутфий Чигатойда,
Чин сўйла Хито кўбларига не бўлурсен деб.

Ўзбек атамаси ҳақида. Ўзбек халқининг келиб чиқиши, унинг номланиш тарихи хусусида С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский, Я. Ф. Гуломов, Л. В. Ошанин, М. Ваҳобов, А. Асқаров, Б. Аҳмедов, И. Жабборов, Х. До-ниёров каби олимларнинг ҳар хил йўналишдаги тадқиқот-лари мавжуд. Қадимда бу сўз нимани англатгани аниқ

эмас. Марҳум адабиётшунос Абдурахмон Саъдий ўз тадқиқотларидан бирида: "Азизий деган шоир дашти қипчоқ ва Сирдарё бўйларида яшаган кўчманчи қабилалардан эди. Бу қабилалар темурийлар сиқигида яшаб келганлар. Темурийлар устидан галаба қилганларидан сўнг мустақил беклик, хонликка эришганлар. "Ўзи беклик ўзбекка чирой" мақоли ҳам шунга алоқадор", — деб ёзган эди.

М. Ваҳобовнинг ёзишича: "... Ўзбек сўзининг луғавий маъноси "ўзи бек"ни ифода қилса ҳам, аммо тарихда бу сўз қабила номи эдими, ёки фақат атоқли исмгина эдими, бизга маълум эмас. Шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳозирги Жиззахнинг Ўзбек қишлоғида яшовчи аҳоли ўзини, биз ўзбеклар уруғидан, деб ҳисоблайди. Бироқ, ўтмишда бундай алоҳида ўзбек уруғи бизга ҳозирча маълум эмас. Ўзбек сўзи тарихий ёдгорликларда биринчи марта Рашиддиннинг "Мўғуллар тарихи" деган китобида учрайди... Бундан кейин ўзбек сўзи Олтин Ўрда хонларидан Ўзбекхоннинг (1312 — 1342) исми сифатида учрайди. Алишер Навоий "Садди Искандарий" да ўзбек сўзини уруғ ёки қабила номи сифатида талқин қилади... Муҳаммад Солиҳ ҳам ўзбек сўзини қабила ва уруғ номи сифатида ишлатади. "Абдуллонома" китобида ўзбек сўзи "отлиқ кўшин" маъносини билдирган. Тарихий асарларда Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёни ишғол қилган барча қабила ва уруғлар ўзбеклар деб аталади.

Ўзбек сўзининг дастлабки маъноси нимадан иборат бўлишидан қатъи назар, бизнинг фикримизча, Шайбонийхон томонидан Ўрта Осиёнинг истило қилиниши даврида ўзбек сўзи Абулхайрхон ва унинг невараси Шайбонийхон теварагига тўпланган барча уруғ ва қабилаларнинг умумий — йиғма номи эди".¹

Ўзбеклар Тошкент, Хоразм воҳалари, Фарғона, Қашқадарё, Сурхондарё, Зарафшоннинг шаҳар ва қишлоқларида яшовчи асосий ва қадимий аҳоли эди.

Айрим манбаларда кўрсатилишича, ўзбек тилининг келиб чиқиши Дашти Қипчоқда ташкил топган Оқ Ўрда ва шайбон улусида, яъни Волга бўйлари оралигидаги кенг ҳудудда кўчиб юрган, XIV аср урталаридан бошлаб ўзбеклар деб юритилган турк-мўғул қабилалари билан боғлиқдир. Бу қабилалар XV аср давомида ниҳоятда зўр

1

Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. Тошкент, 1960, 49-б.

ҳарбий сиёсий кучга эга бўлган давлат ташкил қилиб, XVI аср бошларидан Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёга, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон худудига бостириб киради ва ўрнаша бошлайди.

Айрим тадқиқотчилар ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини мазкур истило даври билан боғлаб, ўзбекларнинг шаклланиши XV — XVI асрлардан бошланади, деган мутлақо ғайри илмий фикр юритиб келган эдилар.¹

Ваҳоланки, XI аср охири ва XII асрларда қарлуқ қабила диалекти таркибига чигил, арғу, тухси, яғмо каби қабила диалектлари қўшилиб, қарлуқ қабилалар уюшмаси ва лаҳжасини ташкил этган. Ана шу қарлуқ қабила лаҳжаси негизида ўзбек элати ва тили шаклланган. Ўзбек элати тилининг шаклланишида ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларининг излари ҳам сезиларли даражада бўлган. Лекин бу даврда ўзбек атамаси элат ва унинг тили маъносидан оммалашмаган эди. Б. Аҳмедов ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихига бағишланган рисоласида ўзбекларнинг номланиши ҳақидаги Н. А. Аристов, А. Ю. Якубовский, П. П. Иванов, Г. Хаворс, А. Вамбери каби олимларнинг фикрларини умумлаштириб шундай ёзади: "Ўзбек сўзи Жувайний ва Рашидиддин (XIII аср) замонидан маълум. Илхон Абақохон (1265 — 1282) замонида яънаган Пури Баҳо (Тождиддин ибн Баҳоиддин) нинг мўғул қасидасида ва Рашидиддиннинг "Жомеут таворих" асарида ҳам ўзбек сўзи учрайди... Рашидиддиннинг китобида келтирилган ўзбек сўзи ҳам бирор қабила ёки уруғнинг номи бўлмай, балки Жўғихоннинг еттинчи ўғли Бўкалнинг набираси, Мингқударнинг ўғли шаҳзода Ўзбекнинг номидир... Кўчманчи ўзбеклар Тўхтамишхон қўшинининг асосий қисмини ташкил қилган эди... Хондамир бу тўғрида анча қимматли маълумотлар қолдирган... У 1388 — 1391 йил воқеалари тўғрисида, яъни Темур билан Тўхтамишхон ўртасида бўлиб ўтган урушлар тўғрисида ҳикоя қилар экан, Тўхтамишхон қўл остида бўлган қўшинни ҳаминша "ўзбек сипоҳи" ("сипоҳи ўзбек"), деб атайди... Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, XIV асрнинг II ярмида Дашти Қипчоқнинг катта қисми, хусусан, Оқ Ўрда ва Шайбон улусида кўчиб юрган

1

Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Тошкент, "Ўқитувчи", 1979, 63-74-б.

турк-мўғул қабилалари ўзбеклар, бу бепоён худуд ўзбеклар вилояти, деб атала бошланди. Бундан ўзбеклар Дашти Қипчоқда фақат XIV асрнинг II ярмидан пайдо бўлган, деган хулоса келиб чиқмайди".¹

Ўзбек сўзи Фарғона водийсидаги қипчоқ гуруҳ шева-ларарида *өзвэк-өзбэк* шаклида талаффуз этилади ва содда, тўғри, инсофли одам маъноларида ишлатилади: *Мунуң атасы жықа өзвэк; Өзвэклик қып қаған. Қиёсланг, Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" сида:*

Ҳоли анинг ери Туркистондур,
Ўзбак элига муаззам хондур.

Ўзбек сўзининг келиб чиқиши ва юритилиши ҳақида проф. Х. Дониёровнинг мақоласида ҳам анча батафсил маълумот берилади. Муаллиф манбаларга суяниб ўзбек атамасининг XI асрда ҳам ишлатилганлигини таъкидлайди. У ёзади: "Ўзбек номининг профессор А. Ю. Якубовский, академик А. А. Асқаров ва бошқа кўпгина тарихчилар айтганидек, фақат XIV ёки XVI асрдан кейин пайдо бўлмасдан, балки анча илгари юзага келганлиги, шунингдек шу билан аталувчи қавмларнинг ҳозирги Ўзбекистон, Ўрта Осиё ва ҳатто араб мамлакатлари территориясида ҳам анча илгаридан бери яшаб келаётганлигига қўйидаги мисоллар жуда ёрқин далил бўла олади. Масалан, XI асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Исома ибн Мунқизнинг "Китоб ал эътибор" ("Ибратли китоб") деган асарида ёзилишича, "ўзбек" қавмига мансуб бўлган кишилар ўша вақтдаёқ Арабистонда анча мавқе эгаллаганлар ва европаликларнинг салб юришларида мусулмонлар томонида туриб жанг қилганлар. Исома ибн Мунқизнинг ўзи ҳам шу жангнинг иштирокчиси бўлган: "509 йил (ҳижрий ҳисоби билан — Х. Д.) отам, Тангри уни раҳмат қилсин, қўшин билан лашкарбоши Бурсуқ ибн Бурсуқ ҳузурига чиқди. Бурсуқ султоннинг амри билан урушга отланган эди. У билан кўпчилик халқ бирга бўлиб, бир жамоа амирлар уни кузатиб борар эди, улар орасида қўшин амири (отабеги) Мавсил ҳокими Ўзбек, Ваҳба ҳокими Сунқур Дироз, амир Кунтуғди, Бош Ҳожиб Бектемир Зангий ибн Бурсуқ каби баҳодирлар ҳамда Темирак, Исмоил Бекчи ва бошқа амирлар бор эди... "яна"...

¹

Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан. Тошкент, 1962, 3 — 6-б.

Бурсуқ унга қўшинлар амири Ўзбек бошлиқ уч минг отлиқ аскарни юборди".

Кўринадики, ўзбек қавмига мансуб бўлган кишилар у ерга фақат европаликларга қарши уруш қилиш учун борган эмас, балки аввалдан у ерларда яшаб келган, баъзилари эса кичик бўлса ҳам, ўша ердаги шаҳарларга ҳоким бўлганлар ва уларнинг ихтиёрларида ўз лашкарлари бўлган (айниқса, турк, жамладан, ўзбек аскарлари бошқалар орасида ўзларининг жасурликлари билан машҳур бўлган).¹

Ўзбек сўзи уруғ, қабила, элат, саҳий, одамохун, дилтортувчи, суюкли маъноларида Лутфий, Атойи, Навоий асарларида ҳам учрайди:

Тузуб ўзбак шилошнинг қўйини,
Супуруб юз била қайсар ўйини.

(*Лутфий*).

Бу улус то хублар кўрдик эй ўзбеким,
Дилраболикда сизингдек шўхи
рашно кўрмадук.

(*Атойи*).

Ўзбаки гулнора тўндун кўйдум, аммо ўлтурур,
Лемун терлик анинг остидаким жонон кияр

(*Навоий*)

Шоҳу тожу хилъатиким, мен томоша қилғали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас
Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Табуқ қилиб юкунуб тустигон ичинда қимиз

(*Навоий*).

Хуллас, ўзбеклар ўзининг узоқ ўтмиш тарихига, ёзув маданиятига эга бўлган қадимги халқлардандир. Ўтмишда бу халқ *турк*, *сарт*, *чиғатой* ва *ўзбек* атамалари билан юритилиб келган. Юқоридагилардан маълум бўладики, халқ ва тилнинг номланиш тарихи ўша халқ ва унинг тилининг таркиб топиш жараёни билан доим тенг бўлавермайди. Халқ ва тилнинг номланиши унинг келиб чиқиш тарихини белгиламайди.

¹ Дониёров Х. Ўз тарихимизни биламизми? "Гулистон" журнали, 9, 1990, 14-б..

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ВА УЛАР ОРАСИДА ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Ўзбек тили туркий тилларга мансуб бўлиб, олтой назариясига кўра мўғул, тунгус-манжур, корейс ва япон тиллари билан биргаликда олтой тиллари оиласини ташкил қилади.

Шунга кўра туркий тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг тарихи, олтой тилларининг қадимда бир тил бўлган — олтой давридан бошланади. Олтой бобо тили дастлаб тунгус-манжур ва турк-мўғул тилларига; турк-мўғул тили эса турк ва мўғул тилларига ажралган. Шундан сўнг туркий тиллар тарихида хун даври (милoddан аввалги учинчи асрдан мелодий тўртинчи асргача) бошланиб, туркий тиллар икки тармоққа — шарқий хун ва ғарбий хун тилларига бўлинади. Туркий тиллар тарихида хун даврининг алоҳида кўрсатилишига ўша даврда Марказий Осиёдан Шарқий Европагача бўлган худудни ишғол қилган хун хонлигининг вужудга келиб, кейинчалик иккига ажралиши асос қилиб олинади.

Сўнгра мелоднинг бешинчи асридан ўнинчи асригача бўлган узоқ вақтни ўз ичига олган турк даври келади. Умумхалқ ўзбек тилининг тарихи олтой давридан бошланса, ўзбек адабий тилининг тарихи ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан бошланади. Бу даврнинг обидалари барча туркий халқлар учун муштаракдир.¹

Ҳозирги ўзбек тили қадимги туркий тилидан ажралиб чиққан. Туркий тиллар ўртасидаги қариндошлик, яқинлик синтактик қурилмаларнинг бирлигида, сўз ўзгартувчи, сўз ясовчи, шакл ясовчи аффиксларнинг ўхшашлигида, товуш тузилиши ва луғат бойлигидаги барқарор, зарурий тушунчаларни билдирадиган сўзларнинг умумийлигида яққол кўринади. Ана шу умумий белгиларга тўғри келмайдиган фонетик, лексик ва қисман грамматик фарқлар тил тарихи тараққиётининг сўнги давларида пайдо бўлган хусусиятлардир. Ҳозирги туркий тилларнинг ўзига хос хусусиятлари уларнинг мустақил тиллар сифатида тараққий этишидан далолат беради. Буни қуйидаги схемада кўрамыз:²

¹ Абдураҳмонов Ф. Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982. 3-б.

²

Айрим мисоллар транскрипцияси ўзгартирилди.

Ўзбек тилида	Урхун — эпасой ёд-юрликларида	Уйгур тилида	Қозоқ тилида	Қорақалпоқ тилида	Қирғиз тилида	Тува тилида	Хакас тилида	Туркман тилида
көз (күз)	көз	көз	көз	көз	көз	қарақ	харах	гөз
қаш	қаш	қаш	қас	қас	қаш	хавақ, кир-бии	кэмиска	ғаш
күн	күн	күн, хуяш	күн	күн	күн	хун	кун	гүн
йәр	йәр	йәр	жер	жер	жер	чер	чир	йер
көк	көк	көк	көк	көк	көк	көк	көк	көк
қызыл	қызыл	қизил	қызыл	қызыл	қызыл	қызыл	қызыл	пызыл
кичкина кичик	кичкина кичик	кичкина кичик	кичкина	кичкина	кичкина	биче	кичиг	кичи
уч	уч	уч	үш	юш	үч	үш	үч	үч
төрт	төрт	төрт	төрт	төрт	төрт	төрт	төрт	дөрт
жетти	йәтә	йәтә	жетти	жетти	жетти	чеди	чиги	йеди
тоқсан	тоқаз он	тоқсан	тоқсан	тоқсан	тоқсон	тозан	тоғзон	тоқсан
мән	мән -бән	мән	мән	мән	мән	мән	мин	мән
сиз, сизләр	сиз	сиз, сизләр	сиз	сиз	сиз, сизләр	сизләр	сизләр, сизләр	сиз
кәл (көк)	кәл	кәл	кәлү	кәлиү	кәлүү			гиләк

Ўзбек тили туркий гуруҳга кирувчи тиллардан бири бўлиб, ундаги фонетик, морфологик, синтактик, лексик ўхшашликлар Марказий Осиёда истиқомат қилувчи уйғур, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, туркман халқларининг тилларида кўпроқ учрайди. Бу ўзбек халқининг тил жиҳатдан юқоридаги халқлар билан узоқ вақтлардан буён ижтимоий муносабатда бўлиб келганлигининг натижасидир. Шунинг учун ҳам маълум ўзига хосликни ҳисобламаганда, ўзбек, қозоқ, қирғиз, уйғур, қорақалпоқлар бир-бирларини қийналмасдан тушуна олади. Уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари ва диний эътиқодларида ҳам муштараклик бор. Агар ёқут, тува, хакас тилларини олсак, буларда ўзбек тили билан муштараклик бўлса ҳам, лекин узоқ вақтлардан бери ижтимоий алоқанинг бўлмаганлиги (руслар билан бўлгани), яшаш шароитларининг, тирикчилигининг ҳар хиллиги туфайли тил хусусиятларида фарқлар кўп. Биргина лексикасини олсак, масалан, ёқут тилида чорвачилик бўйича кийик, лос тармоқлари ривожланган. Ана шу соҳага оид сўз-атамалар жуда кўп. Боғдорчилик, пахтачилик, полиз экинларига оид сўз-атамалар йўқ. Ўзбек тилида эса бу соҳага хос сўзлар жуда кўп.

Бундай ўхшашлик ва фарқларни Волгабўйи, Кавказ, Сибирь ва бошқа худудларда яшайдиган туркий халқларининг тилларида ҳам учратиш мумкин. Туркий тиллар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли хусусиятлар фонетика, морфологиядагина эмас, балки лексикада ҳам яққол кўринади. Масалан: ўзбек тилида *бошоқ*; уйғур тилида *башақ-машақ*; қозоқ, қорақалпоқ тилларида *масақ*; туркман тилида *суммул* (ар. *сумбула*); ёқут тилида *куолас* (рус, *колос*) ва ш. к.

Туркий тилли халқлар миқдор жиҳатдан дунёда катта ўрин тутаяди. Улар:

I. Мустақил давлатларига эга бўлган туркий халқлар: 1) турк, 2) ўзбек, 3) қозоқ, 4) туркман, 5) озарбайжон, 6) қирғиз.

II. Мухтор жумҳуриятлардаги туркий халқлар: 7) қорақалпоқ, 8) татар, 9) бошқирд, 10) тува, 11) чуваш, 12) ёқут.

III. Мухтор вилоятлардаги туркий халқлар: 13) олтой, 14) хакас.

IV. Кўпмиллатли жумҳуриятлар ва мухтор жумҳуриятларда яшовчи туркий халқлар: 15) гагауз (Молдова),

16) қорачой-болқор (Кабардин-Болқор мухтор жумҳурияти ва Қорачой-Черкас мухтор вилояти), 17) қрим-татар (Қрим, Ўзбекистон ва Қозоғистон), 18) қумиқ (Догистон мухтор жумҳурияти), 19) нўғой (Россия).

V. 20) уйғур (Шарқий Туркистон, шунингдек, Қозоғистон ва Ўзбекистонда ҳам яшайди).

Туркий тилда сўзлашувчи яна шундай элатлар мавжудки, уларнинг она тили асосан маиший ҳаётда фойдаланилади, ижтимоий вазифаси жуда чегараланган. Улар ўзларининг расмий ёзувларига эга эмас. Зарурат туғилганда, эски алифбодан фойдаланадилар. Бунга карим, шор, чулим тиллари киради. Ушбу тиллар бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилган.

Туркий тилда сўзлашувчи халқлар Афғонистон, Эрон, Хитой, Югославия, Албания, Греция ва бошқа хорижий мамлакатларда ҳам яшайди.

Булардан биргина ўзбекларни олсак, Ўзбекистон жумҳуриятидан бошқа Тожикистон, Қозоғистон, Туркманистон, Қирғизистон ва Қорақалпоғистонда ҳам бу тилда сўзлашувчи миллионлаб ўзбеклар истиқомат қилади.

Ўзбеклар хорижий ўлкалардан Афғонистонда, Хитойнинг уйғурлар яшайдиган вилоятларида, Туркия, Эрон, қисман Германия, Америка ва бошқа жойларда турғун бўлиб қолганлар.

Ўзбек тилининг туркшуносликдаги обрўи кейинги йилларда ортиб бормоқда. Бу тил ҳозир Американинг кўпгина университетларида, Германия, Туркия, Ҳиндистон ва Афғонистонда алоҳида ўрганилмоқда. Ўзбек тили, унинг тарихи ва мумтоз адабиётимизга оид китоблар, илмий тадқиқотларнинг хорижда нашр қилинишининг ўзиёқ фикримизни тасдиқлайди.

XV аср оламида улуғ мутафаккир шоир, маданият ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг машаққатли меҳнати, изланишлари ҳамда Ҳусайн Бойқаронинг хомийлиги туфайли туркий тиллар орасида ўзбек тилининг мавқеи жаҳон миқёсига кўтарилган эди. Ана ўша вақтда адабий тил бўла олади деб амалий ва назарий жиҳатдан исботланган эски ўзбек (туркий) тилимиз бизнинг давримизгача ўзининг асосий фонетик, грамматик қурилиши ва луғат хусусиятларини сақлаган ҳолда етиб келди. Ҳозирги ти-

1

Юқоридаги тасниф *Н. А. Баскаков* рисоласидан олинди. Қаранг, Алтайская семья языков и ее изучение. М., "Наука", 1981, С. 118-119.

лимиз эски ўзбек адабий тилининг давоми — ўзбек халқининг давлат тили сифатида кенг халқ оммасига хизмат қилиб келмоқда.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ

Туркий халқларнинг бизга маълум бўлган энг қадимги ёзма ёдгорликлари эрамизнинг V — X асрларига мансуб бўлиб, туркшуносликда бу даврни қадимги туркий тил деб юритилади. Ёзма ёдгорликлар тили адабий тил меъёрларини белгилашда асос бўла олади. Чунки ёзма тил, маълум даражада, тартибга солинган, меъёрлаштирилган бўлади. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тилининг тарихи ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан бошланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, энг кўҳна ёдгорликлар тили ҳар қандай фикрни ифодалашга қодир, ривожланган, фонетик, грамматик, услубий жиҳатдан мукаммал тил бўлган. Демак, туркий тил бунга қадар ҳам улкан тараққиёт даврини босиб ўтган деган хулосага келиш мумкин. Лекин у даврларга оид ёзма ёдгорликлар сақланмаган.

Қадимги турк даврига мансуб ёдгорликлар турк руний (урхун-энасой), уйғур, монивий, суғд, брахма, сурёний ёзувларидадир.

ТУРК РУНИЙ ЁЗУВИ ВА УНИНГ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Ҳозирги пайтда "турк руний", "урхун-энасой" атамаси билан юритилувчи ёзув туркий халқларнинг бизга маълум бўлган энг эски хатидир. Турк руний ёдгорликлари XVII асрнинг иккинчи ярмидан маълум бўла бошлаганига қарамай, уларни тўлиқ ўрганиш ишлари бирмунча кеч — ушбу ёзувни ўқий бошлаганларидан кейин авж олди.¹

Турк руний ёдгорликларининг энг йириклари турк амалдорлари хотирасига қўйилган қабр тошларидир. Бу хатнинг тошлардан ташқари олтин, кумуш, суяк, ёғоч, сопол буюмларга ёзилган намуналари ҳам бор. Шунингдек, Шарқий Туркистондан қоғозга битилган ёдгорлик ҳам топилган.

1

Ёдгорликларнинг топилиши ва ўрганилиши ҳақида қаранг: Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата. 1971 (кириш қисми).

Жуғрофий ўрни, тил ва ёзув хусусиятларига кўра руний ёдгорликларини уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Энасой ёдгорликлари.
2. Талас ёдгорликлари.
3. Урхун ёдгорликлари.

Энасой атрофлари, Тува, Олтой, Хакасия, Красноярск ўлкаларидан топилган битиклар Энасой ёдгорликлари гуруҳига киради. Улар тошларга, қояларга битилган бўлиб орасида танга, металл буюмлар, олтин ва кумушга ёзилганлари ҳам учрайди. Энасой ёдгорликлари у қадар йирик эмас: энг йириклари ўн-ўн беш йўлли, кичиклари — бир, икки, уч йўлли матилардир. Энасой ёдгорликлари руний битигларининг қадимийларидан бўлиб, V — VII юзйилликларга тўғри келади. Ҳозирги кунда ушбу ёдгорликлар Қизил, Минусинск, Абакан, Красноярск, Москва, Хельсинки ҳамда Санкт-Петербург музейларида сақланмоқда. Уларнинг ялпи сони 150 га яқинлашади.

Талас ёдгорликлари насбатан оз:ўн икки битиг топилган. Улар асосан қояларга, тош ва таёқчаларга ўйиб ёзилган.

Урхун комплексига кирувчи битиглар турк руний ёдгорликларининг энг йирикларидир. Улар VII — VIII асрларга мансуб бўлиб, Урхун ва Селенга дарёлари яқиндан топилган. Қутлуғ хоқон (Унгин), Билга хоқон, Култигин, Тўнжук, Куличур, Мўюнчур битигтошлари шулар жумласидандир. Ушбу битигтошлар машҳур турк хоқон ва амалдорлари шарафига ўрнатилган. Улар туркий ёзма адабиётнинг илк намуналари, шу билан бирга, амалдорлар билан боғлиқ тарихий воқеаларни баён қилувчи йирик ҳажмли тарихий-бадий асарлардир. Характерли томони шундаки, ёдномаларда тарихий фактлар тўғридан-тўғри санаб ўтилмайди, балки бадий усулда ҳикоя қилинади. Улар бадий тасвир воситаларига бой. Бунни қуйидаги мисоллардан ҳам кузатса бўлади:

Ол сабығ эшидип тун удысықым кэлмәди, күнтүз олурсықым кэлмәди — Ўша гапни эшитиб, тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади (Тўн. 12); Йуйқа иркилиг топулғалы учуз әрмиш, йинчгә иркилиг үзгәли учуз, йуйқа қалын болсар, топулғулуқ али әрмиш, йинчгә йоған болсар, үзгүлүк али әрмиш — Юпқа йиғин тор-мор қилишга осон эмиш, ингичка йиғин узишга осон. Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўгон бўлса, узадиган баҳодир эмиш (Тўн. 13—14); Тәңри

куч бэртүк үчүн қаңым қаған сүси бөри-тэг эрмис, йағысы қон-тэг эрмис — Тангри куч бергани учун отам хоқоннинг лашкари бұридай экан, душмани қўйдай экан (КТу, 12); Қамуғы баш отуз сүләдимиз, үч йигирми сүңүшдимиз, эллисиг элсирәтдимиз, қағанлығығ қаған-сыратдымыз, тизлигиг сөкүртимиз, башлығығ йүкүнтүртимиз — Ҳаммаси бўлиб йигирма беш (марта) лашкар тортидик, ўн уч марта жанг қилдик. Давлатлини давлатсизлантирдик, хоқонлини хоқонсизлантирдик, тиззаси борни чўккалатдик, боши борни таъзим эттирдик (КТу, 18); Иним Күлтигин кәргәк болты, өзүм сақынтым: көрүр көзүм көрмәз-тәг, билир билигим билмәз-тәг болты — Иним Култигин вафот этди, ўзим алам чекдим: кўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақлим билмаётгандай бўлди (яъни эс-қушимдан ажралдим) (КТу, 50).

Битигларда туркий қавмларнинг душманга қарши мустақиллик учун олиб борган кураши ўз ифодасини топган. Бинобарин, ёдномаларнинг муҳим ғояси ҳам туркий қавмларни бирлаштириш, душманга қарши курашдир.

Ёдномаларда мадҳ этилган саркардалар халқ мустақиллиги учун курашадилар, уни ташқи душмандан ҳимоя қиладилар. Улар халқ ижодига хос руҳда тасвирланади. Қаҳрамонларнинг мардлиги оғиздан-оғизга кўчиб юрган. Булар таъсирида оғзаки ижод намуналари ҳам юзага келгани эҳтимолдан холи эмас. Шу боисдан бўлса керак, тадқиқотчилар ҳозирги туркий халқлар орасидаги айрим дostonларнинг илдизларини ўша даврларга боғлаб, урхун ёдномалари билан улар орасида яқинлик қидирадилар.

Урхун ёдномалари қадимги туркларнинг бадий ижоди намунаси сифатида катта ўрин тутади. Улар адабиёт тарихини ўрганиш учун муҳим манбадир.

Яна бир муҳим томони ёдномаларда туркларнинг VI — VIII юз йилликлар оралиғидаги тарихи, ижтимоий ҳаёти, қўшни халқлар билан муносабати, жангу жадаллари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Шу жиҳатдан ёдномаларни қадимги туркларнинг тарихий хроникаси дейиш мумкин. Улардаги маълумотлар тарихчилар учун ҳам қимматлидир.

Ёдномаларни битувчилар, албатта, оддий кишилардан бўлмаган. Бу ишларни ўта билимли, шоиртабиат, ўз даврининг фозил кишилари бажарган.

Ана шундай ёдномалардан бири иккинчи турк хоқонлиғига асос солган Элтарис (Қутлуғ) хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркарда Тўнюқуққа атаб тахминан 712—716

йилларда ўрнатилган битигтошдир. Тўнъюқуқ ушбу битигни тириклик чоғида ёздирган, 62 сатрдан иборат матн иккита тош устунга ўйиб ёзилган. Унда саркарда Тўнъюқуқнинг ўзи қатнашган тарихий воқеалар ҳикоя қилинади. Ёдномада ёзилишича, Тўнъюқуқ табғач давлатида таҳсил олди. Хитой манбаларида у Ашиде Юанчжен деб юритилган, Тўнъюқуқ исмини эса кейинчалик олган.

Ёдномалардан энг йириги 732 йилда Култигин шарафига қўйилган ёдгорликдир. Баландлиги уч метрдан ортиқроқ бўлган тошнинг юз томонига 40 сатр, ўнг ва чап томонларида 13 сатрдан, тарошланган ён қирраларига 4 та туркий ёзув битилган. 13 сатрли матнни кичик битиг, 40 сатрлисини эса улуғ битиг деб атайдилар. Битигнинг орқа томонига хитой тилида унинг ўрнатилиш тарихи ва яна 14 сатр хитойча ёзув битилган. Хитойча битигнинг ёнида ҳам икки сатр туркча битиг бор.

Ёдгорликда қайд этилишича, уни табғач хоқонининг саройидан чақиртирилган наққош ишлаган. Битигтош махсус зиёратгоҳга ўрнатилган бўлиб, атрофи сайргоҳ бўлган. Бу ҳақда битигда шундай маълумот бор: Анар адынчыг барақ йаратуртым, ичин ташын, адынчыг бәдиз уртуртум, таш тоқытдым, көңүлтәки сабымын ол... [он оқ оғлың] а татыңа тәги буны көрү билиң! Бәңгү таш тоқытдым, б [у әриг] әрсәр мат, қа әриг йәртә әрсәр! анча әриг йәртә бәңгү таш тоқытдым, битидям... (Унга махсус зиёратгоҳ яраттирдим. Ичи тошига махсус нақш солдирдим, тош ўрнаттирдим, кўнгилдаги сўзларимни ул... [ўн ўқ авлоди] га, тотгача буни кўриб, билинг! Мангу тош ўрнаттирдим. Бу сайргоҳ бўлгач, мақбара сайргоҳ ерда бўлса! Шундай сайргоҳ ерда мангутош ўрнатдим, [битиг] битидим). (КТк, 12—13).

Кичик битигда унинг ўрнатилиш сабаби баён этилади. Улуғ битигда туркларнинг узоқ ўтмиши, мустақиллик учун олиб борган кураши ҳикоя қилинади. Муаллиф ўтмишни эслаш билан турк давлати ва унинг мустақиллигини сақлаб қолишга чақиради. Асар мазмунини марказлашган давлатни мустаҳкамлаш, халқларни бирлаштиришга чақиряқ ташкил этади. Эътибор берилса, Култигин ёдномасидаги бир ўрин Унгин ёдгорлигида ҳам, Билга хоқон битигида ҳам шунга яқин мазмунда такрорланади. Бу эса ёдномаларнинг ғоявий жиҳатдан ўзаро яқинлигини кўрсатади.

Ёдномада Култигиннинг фаолияти, душман билан бўлган курашлар бирин-кетин ҳикоя қилинади. Матн сўнгида Култигин ўлимининг санаси қайд этилган: Кўлтигин қон йылқа йэти йигирмикэ учды, тоқузынч ай йэти отузқа йоғ эргүртимиз. Барқын бэдизин битигташ [ын] бичин йылқа йэтинч ай йэти отузқа қоп алқды (м) ыз (Култигин қўй йилида, ўн еттинчи [кун] да учди (ўлди). Тўққизинчи ой [нинг] йигирма етгисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ой [нинг] йигирма етгисида бутунлай тугатдик (КТу, 53).

Битигнинг муаллифи Йўллуғ тигиндир.

Култигин битигтошидан унча узоқ бўлмаган ерда унинг акаси Билга хоқон (Мўғилон) шарафига қўйилган ёдгорлик бор. Билга хоқон 683 йилда туғилиб, 734 йилда вафот этган. Битигтош унинг ўлимидан бир йил кейин қўйилган. У 80 сатрдан иборат бўлиб, қариндоши Йўллуғ тигин томонидан ёзилган. Бу ҳақда ёдгорликда шундай қайд этилади: *Билгэ қаған б(итигин) Йоллуғ тэгин битидим, бунча барқығ бэдизиг узуғ... қаған атысы Йоллуғ тэгин мэн ай артуқы төрт күн олуруп битидим, бэдизтим* (Билга хоқон битигини Йўллуғ тигин ёздим. Бундай иморатни, нақшни, санъатни... хоқон биродарзодаси Йўллуғ тигин мен бир ою тўрт кун ўтириб ёздим, нақшладим) (БХ, 1).

Унгин (тахминан 731 й.), Куличур (тахминан 721), Мўюнчур (тахминан 759 й.) номлари билан юритиладиган битигтошлар ҳам ана шундай йирик ёдгорликлар бўлиб, тарихий ва адабий манба сифатида жуда қадрлидир.

УЙЎУР ЁЗУВИ ВА УНИНГ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Қадимда туркий халқлар қўллаган алифболардан яна бири ҳозир фанда "уйғур ёзуви" деб юритилади. Ушбу ёзув эрамизнинг VI — VII асрларида суғд хати негизида шаклланди ва узоқ асрлар мобайнида туркларнинг асосий ёзувларидан бири бўлиб келди. Маҳмуд Кошғарий ўзининг "Девону лугатит турк" асарида уни "турк ёзуви" деб атайди ва унинг қадимийлигини таъкидлаб ёзади: "Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача — ҳамма турк шғарларида шу ёзув билан юритилган" (1, 50).

Маълумки, 960 йилда қорахонийлар давлатида ислом расман қабул қилинди. Шу муносабат билан араб ёзуви

ҳам оммалашди. Ана шу кезлардан бошлаб турклар ҳар икки ёзувни қўлладилар. Уйғур хати кейинчалик ҳам турк дунёсида шуҳрат топди. XIII асрда ундан мўғул хати, мўғул хатидан эса манжур ёзуви ажраб чиқди. Олтин Ўрда давлатида уйғур хатиға эътибор кучли бўлган. Темурийлар ҳам ўзларининг давлат ишларида мазкур ёзувни кенг қўлладилар. Айниқса, XIV — XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий муҳитида ушбу ёзувнинг ўрни катта бўлди.

Уйғур ёзуви Ўрта Осиёнинг туркий халқлари орасида XV аср охиригача қадар араб хати билан ёнма-ён қўлланилди. Кейинги асрдан бошлаб унинг ўрнини тамоман араб ёзуви эгаллади. Ислом таъсири ҳали тўла етиб бормаган шароитда Турфондаги будда ибодатхоналарида XVII асрда ҳам ундан фойдаландилар.

Кўринадики, руний хатидаги ёдгорликлар қадимги турк давригагина мансуб бўлса, бизгача сақланиб қолган уйғур ёзувли ёдгорликларнинг даври бирмунча кенг: улар қадимги туркий (V—X асрлар), эски туркий (XI—XIV) ва ҳатто эски ўзбек тили (XV) даврларига мансуб.

Уйғур хатидаги ёдгорликларнинг энг қадимгилари VI—X асрларга мансуб. Бу даврга оид жуда кўп ёзма ёдгорликлар маълум. Айниқса, улар орасида Шарқий турк маданий муҳитида яратилган обидаларнинг ўрни катта. Маълумки, VIII асрнинг иккинчи ярмида иккинчи турк хоқонлигининг емирилиши натижасида маркази аввал Қорақурум, кейинроқ Турфонда бўлган уйғур хоқонлиги ташкил топди. Энди туркий адабиёт ва маданиятнинг маркази ҳам шу ерга кўчди. Шарқий туркларда Энасой туркларидан фарқли ҳолда монивийлик, буддизм ва қисман христианликка ҳам амал қилинди. Бу, ўз навбатида, таржима адабиётнинг ривожланувига йўл очиб берди. Турклар билан кўшни яшаган халқлар тилидан ана шу диний қарашларни акс эттирувчи асарлар таржима қилина бошлади. Будда, монивий диний ғояларини туркларга сингдиришда бундай таржималар қулай восита сифатида кенг тарқалди.

Уйғур хатидаги қадимги турк даврига оид диний-фалсафий асарлар уч гуруҳга бўлинади: будда, монивий ва христиан ёдгорликлари. Улар орасида энг кўп тарқалгани будда ёдгорликларидир.

Будда ёдгорликларидан бири санскритча "Суварианп-рабҳаса" асарининг хитойча вариантдан қадимги туркий

тилга қилинган таржимадир. Унинг туркча номи "Алтун өңдүг йаруқ йалтрықлыг қопда көтрүлмүш ном элиги" ("Олтин рангли нур товланадиган, ҳаммадан буюк бўлган китоб тождори") бўлиб туркшунослигимизда қисқача "Олтун ёруқ" дейилади. Мазкур асарни X асрда Бешбалиқда яшаган Синғқу Сели тутунг хитой тилидан таржима қилган. "Олтун ёруқ" нинг ўнга яқин қўлёмаси маълум. Бошқаларига нисбатан тўлиқ бўлган бир қўлёмаси XVII аср охирларида кўчирилган бўлиб, ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Уни С. Е. Малов 1910 йилда Шарқий Туркистонга экспедицияси чоғида олиб келган. Мана шу қўлёмани В. В. Радлов ва С. Е. Малов нашр эттирдилар. Ғ. Абдураҳмонов ва А. Рустамов ҳам ўзларининг "Қадимги туркий тил" китобига ушбу асарнинг бир бўлагини киритдилар.

Будда адабиётининг нодир ёдгорликларидан яна бири "Майтри симит" ("Майтри симит ном битиг") деб юритилади. *Майтри* — бўлғуси будда, *симит* — учрашув, яъни "Майтри билан учрашув" деган маънони беради. Ушбу асарнинг ҳам бир қанча қўлёмаси маълум. Уларнинг энг мукаммали 1959 йилда Қумул яқинидан топилган (Шарқий Туркистон).

"Майтри симит" асли анаткак (санскрит) тилидаги асар бўлиб, анаткак тилидан тўхри тили (эроний тиллардан бири)га, ундан эса Партанаракшит исмли шахс қадимги туркий тилга ўгирган. Бу ҳақда асарнинг ўзида ҳам маълумот берилади. Лекин асар қачон туркий тилга таржима қилинганлиги маълум эмас. Шунингдек, Қумул қўлёмасининг кўчирилиш санаси ҳам бирон ўринда қайд этилмаган. Ҳар икки масала юзасидан бир қанча фикрлар билдирилган: баъзи олимлар маълум белгилари асосида асар туркий тилга VIII—IX асрлар оралиғида таржима қилинган деса, бошқа бирлари X, ҳатто XI асрга ҳам нисбат берадилар.

Асар тилининг урхун-энасой ёдгорликлари тилига яқинлиги мазкур ёдгорлик туркий тилга тахминан IX асрда таржима қилинган дейишга имкон беради. Қумул қўлёмасининг хати ҳам кўҳна ёзув туридадир. Мазкур қўлёмма китобни туркларнинг ажойиб ва нодир ёдгорлиги деса бўлади.

"Майтри симит" қадимги туркий адабиётнинг илк драматик асаридир. У 27 бўлимдан иборат бўлиб, ҳар

қайсисида дастлаб воқеа ўрни тасвирланади. Шундан сўнг қаҳрамонлар суҳбати диалог шаклида берилади.

Немис олимаси А. Ф. Габен 1957, 1961 йилларда ушбу асарнинг маълум қисми фотосини нашр эттирган. Шинжон халқ нашриёти (Урумчи) эса 1988 йилда Қумул қўлёзмасининг маълум қисмини чоп этди. Будда ёдгорликлари орасида Турфондан топилган "Секиз юкмак", "Тишаствистик" сутраси, "Шаҳзодалар Қалаянамқара ва Папамқара ҳақида қисса" ва будда афсоналаридан парчалар ҳам бор.

Монивий ёдгорликларига мисол қилиб "Хуастуанифт" ("Монивийларнинг тавбаномаси") асарини кўрсатиш мумкин. "Хуастуанифт"нинг уч қўлёзмаси маълум: Турфон яқинидаги Остона деган жойдан топилган Санкт-Петербург қўлёзмаси уйғур ёзувида. Турфондан ҳамда Минг будда ғоридан топилган Берлинда ва Лондонда сақланаётган қўлёзмалари эса монивий хатидадир. Асарнинг чет элдаги қўлёзмалари А. Леккок томонидан немис ва инглиз тилларида, уйғур ёзуви нусхаси В. В. Радлов томонидан немис тилидаги таржимаси билан нашр этилган. 1963 йилда Л. В. Дмитриева ҳар учала қўлёзмаси асосидаги матнини рус тилига таржимаси ва изоҳлари билан нашр эттирди.

Асар дастлаб қадимги эроний тиллардан бирида яратилган бўлиб, кейин қадимги туркий тилга ўтирилган. Лекин қачон таржима этилганлиги маълум эмас. В. В. Радлов айрим белгиларига асосланиб, таржима У асрга мансуб дейди. С. Е. Малов ҳам унинг араб истилосигача таржима этилганлигини тан олган эди. Асар тилининг урхун-энасой ёдгорликлари тилига яқинлиги унинг қадимги турк даврида таржима қилинганлигини кўрсатади.

Қадимги турклар орасида қисман насторийлик (христианлик) ҳам ёйилган. Лекин туркий тилда насторийликка мансуб ёдгорликлар жуда кам. Уларга мисол қилиб, "Христианликнинг сигиниш битиги"ни кўрсатиш мумкин.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ ФОНЕТИКАСИ

ВОКАЛИЗМ

Ёзма ёдгорликлар қадимги туркий тилда саккизта унли товуш мавжуд бўлганлигини кўрсатади: *а, э, ы, и, о, ө, у, ү*. Бу унлилар ҳосил бўлиш ўрнига кўра иккига бўлинади:

Орқа қатор унлилар: *а, ы, о, у*.

Олд қатор унлилар: *ә, и, ө, ү*.

Лабларнинг иштирокига кўра ҳам икки хил:

Лабланмаган унлилар: *а, ә, ы, и*.

Лабланган унлилар: *о, ө, у, ү*.

Қадимги туркий тилда сўзлар ҳам, морфемалар ҳам қаттиқ ва юмшоқ турларга бўлинади. Қаттиқ ўзакли сўз ва шакллар фақат орқа қатор унлилар ва ундошларнинг қаттиқ талаффуз этилувчи вариантларидан тузилган бўлади. Юмшоқ ўзакли сўз ва шакллар эса олд қатор унлилар ва ундошларнинг юмшоқ талаффузли вариантларидан тузилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *а* унлиси ёдгорликлар тилида икки мустақил товуш: орқа қатор *а* ва олд қатор *ә* сифатида фарқланади. Орқа қатор *а* унлиси қаттиқ морфемаларда, *ә* эса юмшоқларида келади:

аб "ов", *ат* "от", *ал* "ол"-

әб "уй", *әт* "эт, гўшт", *әл* "қўл"

ы билан *и* ҳам мустақил товушдир. Биринчиси қаттиқ морфемаларда, кейингиси юмшоқларида келади:

йығ-"йиғ"-, *тық*-"тиқ"-

йиг "яхши", *тик*-"тик"-

Қадимги туркий тилда лабланган орқа қатор *о* лабланган олд қатор *ө* га қарама-қарши қўйилади:

от "олов", *тор* "тузоқ" *бол*-(быть), *ол* "у"

өт "дори", *төр* "уйнинг тўри", *бөл*-(делить) *өл*-"ўл"-

Ёдгорликлар тилида *у* билан *ү* ҳам мустақил товушлардир: *уч* "тугаш жой", *туз* "ош тузи"

уч "З", *түз* "тўғри, чин".

Қадимги туркий тилда бирламчи чўзиқ унлилар ҳам фарқланган. Бундай чўзиқлик турк руний хатида махсус усул билан, уйғур ва монивий ёзувларида эса ҳарфларни иккилантириш йўли билан ифода этилган. Жумладан, урхун-энасой ёдгорликларида қуйидаги сўзларда чўзиқликни учратамиз: *а:т* "исм, от", *а:чсық* "оч", *а:рқада* "орқада"; *ба:й* "бой", *йа:ш"ёш"*, *та:ш* "ташқи" ва б. Уйғур ёзувли ёдгорликларда: *ө:ч* "ўч, қасос", *о:т* "олов" *йи:л* "ел, шамол" ва б. Мазкур чўзиқлик мустақил эмас, балки қисқа унлиларнинг фонетик вариантыдир деб қараш тўғрироқ бўлади.

Урхун-энасой ёдгорликлари тилида жарангсиз *п, т, с, ш, ч, қ, к* ундошлари, жарангли *б, д, з, ғ, г* ундошлари, *м, н-н̄, ң, р, л, й* сонорлари фарқланган. Уйғур ёзувли ёдгорликлар тилида эса *в, ў*злашган сўзлар таркибида *х, ж, ф* лар ҳам учрайди.

Қадимги туркий тилнинг қуйидаги хусусиятлари мавжуд. Жумладан, сўз бошида *м* билан бир қаторда *б* ҳам кела олган. Бу хусусият ёдгорликларга қараб бир-биридан фарқ қилган: руний битигларида *б* (*бән, буң, биң*), уйғур ёзувли ёдгорликларда *м* келган (*мән, муң, миң*). Ҳар икки гуруҳ ёдгорликларнинг бир-биридан айириб турувчи яна бир хусусияти бор: урхун-энасой ёдгорликларидан олинган қуйидаги мисолларни кузатинг: *табғач, табар, әб, суб, саб, чаб*. Бу сўзлардаги *б* ўрнида уйғур ёзувли ёдгорликларда *в* келган: *тавғач, тавар, әв, сув, сав, чав* каби.

Қадимги туркий тилда *д-лашиш* кучли: *бод* "бўй", *қод* "қўй", *тод* "тўй", *йд* "юбор", *әдгү* "эзгү", *қадғу* "қайғу"; *адғыр* "айғир", *адақ* "оёқ" ва б. Ўша даврда *д* билан келган сўзлар ҳозирги ўзбек тилида *й, з, г* га айланган: *қадғу > қайғу, тод > тўй; әдгү > эзгү; иди > идә > ийә > эга*. Баъзан ҳозирги тилимизда қадимги *д* нинг қолдиқлари ҳам учрайди: *қудуқ, идиш*.

Урхун ёдгорликлари тилида назаллашган *н̄* ҳам учрайди: *қоң* "қўй", *чығаң* "камбағал".

Урхун-энасой ёдгорликларида *х* йўқ; унинг ўрнида *қ* келади: *қаған* "хоқон", *қалық* "осмон", *қалы* "агар", *қатун* "хотин" каби.

УНДОШЛАРДАГИ ЮМШОҚЛИҚ ВА ҚАТТИҚЛИҚ

Ёзма ёдгорликлар тилида олд қатор унлилар билан ёндош келган ундошлар уйғунлик қонунига мувофиқ уларга мослашиб юмшоқ талаффуз этилади. Жумладан, *билиг, көңүл, таңри* каби сўзларда олд қатор унлилар таъсирида ундошлар ҳам юмшоқ (*б̄, л̄, г̄, к̄, ң̄, т̄, р̄*) талаффуз этилади. *Йол, қаған, ат* каби сўзларда орқа қатор унлилар билан фақат қаттиқ ундошлар (*й, л, қ, ғ, н, т*) келади. Маълумки, *қ, ғ* фақат қаттиқ сўз ва шаклларда, *к, г* эса юмшоқларида келади. Лекин қолган ундошларни ҳам қуйидаги юмшоқ ва қаттиқ вариантларга ажратиш мумкин: *б—б̄, д—д̄, й—й̄, л—л̄, н—н̄, р—р̄, с—с̄, т—т̄, ң—ң̄* ва б.

Руний хатида туркий тилнинг ана шу хусусияти жуда ўйлаб ҳисобга олинган эди. Бу ёзувда бир қатор ундошларнинг юмшоқ ва қаттиқ вариантларига алоҳида-алоҳида ҳарфлар бор. Уйғур ёзувида ундай эмас. Бир ҳарф товушнинг ҳар икки вариантыни ифода этаверган.

СИНГАРМОНИЗМ

Сингармонизм деб сўздаги товушларнинг бир-бирига ҳамда қўшимчаларнинг талаффузига кўра мослашувига айтилади. Ёдгорликлар тилида сингармонизмнинг қуйидаги турлари кузатилади:

1. Унлилар уйғунлиги. Бу қонун икки хил:

1) Танглай уйғунлиги: сўздаги товушларнинг бир-бирига ва қўшимчаларнинг ўзакка қаторда ва қалин-ингичкаликда мослашуви. Мазкур қонунга кўра ўзак-негизга қўшиладиган аффикслар ҳам фонетик вариантлардан иборат бўлади:

қапығ "эшик", билиг "билим"
қағанқа "хоқонга" эбкэ "уйга"
оғузғару "ўғузга" илгәру "олдинга"

2. Лаб уйғунлиги: биринчи бўғиндаги унлига кейинги бўғиндаги унлининг ёки ўзакнинг охириги бўғинидаги унлига қўшимчадаги унлининг лабланиш жиҳатдан мослашуви:

әлимиз "давлатимиз" сүмүз "лашкаримиз"
атым "отим" бодунум "халқим"

Бу қонунга кўра ҳам бир қатор аффиксларнинг лабланган унлили ва лабланмаган унлили вариантлари бўлган. Жумладан; қаратқич аффикси *-ның, -ниң* нинг *-нуң, -нуң* варианты, сифат ясовчи *-лығ, -лиғ* аффиксининг *-луғ, -лүғ* варианты ҳам бор.

II. Ундошлардаги *жаранглилик* ва *жарангсизлик* уйғунлиги. Мазкур қонунга мувофиқ ўзак-негиз жарангсиз ундош билан тугаса, қўшимчанинг биринчи товуши ҳам шунга мослашади, яъни жарангсиз ундошли бўлади: *отқа* "оловга", *тиләккә* "тилакка". Ўзак-негиз унли товуш, жарангли ёки сонор билан тугаган бўлса, унда аффиксининг жарангли ундош билан бошланувчи варианты қўшилади: *йулғуч* "өмбир", *бардуқ* "борган".

Қадимги туркий тилда ўзак-негиз унли, жарангли ёки сонор билан тугаган ҳолда ҳам қўшимчанинг фақат

жарангсиз ундошли варианти қўшилиши мумкин. Жумладан, урхун ёдномаларида жўналиш келишиги аффиксининг *-қа, -кә* вариантигина қўлланилган. Ўзак-негиз охириги товуши қандай бўлишидан қатъи назар шу варианти қўшилган; *тағқа "тоғга", қапығқа "эшикка", йаркә "ерга", өгүзкә "дарёга"* ва б. Бу хусусият эски туркий тил даврида ҳам қисман давом этган. Жумладан, эски туркий тилнинг "Қутадғу билиг", "Девону луғатиг турк" каби ёдгорликларида ҳам бу шакл устун. Шу билан бирга унинг *-ға, -гә* варианти ҳам учрайди. Кўринадики, жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги кейинчалик кенгроқ амал қила бошлаган.

Жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги қонуни асосида аффиксларнинг жарангли ундош билан бошланувчи ҳамда жарангсиз ундош билан бошланувчи вариантлари бўлган. Жумладан, сифатдошнинг *-дуқ, -дук // -туқ, -тук; -дачы, -дәчи // -тачы, -тәчи*, равишдошнинг *-ғалы, -гәли // -қалы, -кәли* аффиксли вариантлари қўлланилган ва б.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Қадимги туркий адабий тили морфем тузилишининг ҳозирги ўзбек адабий тили билан мос келувчи ва фарқ қилувчи томонлари бор. Баъзи шакллар истеъмолдан чиққан бўлса, баъзиларининг вазифаси ўзгарган. Айримлари турли фонетик ўзгаришларда ҳозирги тилимизда ҳам учрайди. Қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида сақланмаган, лекин умумхалқ тилида ёки бошқа туркий тилларда учрайдиганлари ҳам бор. Қадимги туркийда фаол саналган айрим шакллар ҳозирги ўзбек тилида қолдиқ сифатида ҳам учраши мумкин.

Маълумки, давр ўтиши билан морфемалар маъно ўзгаришига учраши мумкин; сўз-морфема ҳам, аффикс-морфема ҳам ўз маъносини йўқотади. Яъни улардан бири истеъмолдан чиқади. Шунда тарихан мустақил морфемалар бир сўзга айланиб, ҳозирги пайтда маъноли қисмларга бўлинмайдиган бўлиб қолади. Жумладан, ҳозирги *бошла, ишла* сўзларини биз осонлик билан икки морфемага ажрата оламиз. Улар қадимда ҳам шундай бўлинган: *баш-ла, иш-лә*. Лекин *ула* сўзи ҳозирги тилимизда иккига ажралмайди. Қадимги туркий тилда эса икки морфемага бўлинган: *у — боғ, -ла — феъл* ясовчи. Ҳозирги тилимизда

бир бўлак сифатида қарайдиган алда сўзи ҳам қадимги туркий тилда икки: ўзак (*ал—қийла*) ва аффикс (*да—феъл ясовчи*) морфемаларга ажралади. Биз қўллайдиган *қишин-ёзиндаги -ин* ҳозирги тилимиз учун мавҳумдир. Шунинг учун биз ҳозирги тилимиз меъёрига биноан уларни морфемаларга бўла олмаймиз. Лекин тарихан *-ин* восита келишигининг кўрсаткичи бўлган ва шунга биноан морфема ҳисобланган: *қыш-ын, йаз-ын*. Ҳозирги тилимизда восита келишиги ўрнини кўмакчилар эгаллаган. Шунинг учун бу сўзларни ҳозирги тилимизга *қиши билан, ёзи билан* деб ўтираемиз. Ҳозирги *илгари, ташқари, юқори* сўзларимиз ҳам тарихан икки морфемага бўлинган: *илгару, таш-қару, йуқ-(қ) ару*. Ушбу мисоллардаги *-қару, гару* жўналиш аффиксининг тарихий шаклидир.

Ёдгорликларни кузатар эканмиз *анасы, элчиси* сўзларини қуйидаги тартибда морфемаларга бўла оламиз: *ана-сы, эл-чи-си*. Чунки *ана, элчи* сўзларининг маъноси маълум. Энди *усы* сўзи биз учун бир оз мураккаб, чунки у ҳозирги тилимизда учрамайди. Қадимги туркий тилда бу сўз "уйқу" маъносини англаган. Шунинг учун *усы* сўзи тарихан икки морфемага ажралган: *у-сы* "уйқуси. Оғулқа даги *-қа* жўналиш келишиги кўрсаткичи. *ықа* даги *-қа* ҳам худди шу аффиксининг ўзи. Сабаби *ы* қадимги туркийда "ўт, ўсимлик" маъносини билдирган (*ықа—ўтга*).

Демак, ёдгорликлар тилини морфологик таҳлил этганда ҳозирги тил нуқтаи назаридан эмас, балки морфемаларнинг ўша даврдаги ҳолатидан келиб чиқиб бўлакларга ажратмоғимиз лозим.

Муҳим томони яна шундаки, қадимги туркий тил морфемалари ҳозирги адабий тилимиздагидан фонетик вариантларининг борлиги билан фарқланади. Ҳозирги адабий тилимизда кўпроқ морфологик принципга амал қилинса, ўтмишда фонетик принцип устун бўлган. Яъни талаффуз қандай бўлса, ёзувда ҳам кўпроқ шунга амал қилинган ва бу адабий тил меъёри ҳисобланган.

Энди қадимги туркий адабий тилининг сўз туркумларига хос муҳим хусусиятларни кўриб чиқамиз.

ОТГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Кўплик. Қадимги туркий тилда кўпликнинг асосий ва кенг қўлланилган қўшимчаси *-лар, -лэр* дир: *атлар*

"отлар", бәгләр "беклар", әрләр "эрлар", күдәгүләр "күевлар".

Бундан ташқари кўпликнинг бошқа кўрсаткичлари ҳам бўлган. Жумладан, -ан, -ән: оғул—оғлан, әр—әрән. -т аффикси: тәгин (шаҳзода)— тәгит (шаҳзодалар), тарқан (тархон)— тарқат (тархонлар).

Қадимда биз, сиз сўзларидаги з кўпликни англаган деган факрлар бор (би—мен, си—сен сўзларидан). Шунингдек, мазкур аффикс тарихан иккиликни ҳам англаган дейиш мумкин: мөңүз "шоҳ", көкүз "кўкрак", мәңиз "юз", икиз "эгизак".

Келишик. Қадимги туркий тилда келишиклар еттита:

1. Бош к.—

2. Қаратқич к. -ның, -ниң // -нүң, нүң; -ың, -иң // -уң, үң.

3. Жўналиш к. -қа, -кә // -ға, -гә; -ғару, -гәрү // -қару, -кәрү; -а, -ә; -ру, -рү; -ра, -рә.

4. Тушум к. -н; -ны, -ни; -ы, -и; -ғ, -г (-ығ, -иг // -уғ, -үг).

5. Ўрин-пайт к. -та, -тә // -да, -дә.

6. Чиқиш к. -дын, -дин // -тын, -тин; -дан, -дән // -тан, -тән, -да, -дә // -та, -тә.

7. Восита к. -н (-ын, -ин // -ун, -үн).

Жадвалдан кўринадики, қаратқич қўшимчаси -ның, -ниң; -ын, -иң, шунингдек, ўзак-негизнинг охирги бўғинида лабланган унли бўлган тақдирда ана шуларнинг -нуң, -нүң; -уң, -үң варианты қўшилган.

Қадимги туркий тилда жўналиш келишигининг кўрсаткичи бир қанча бўлган. Урхун ёдгорликларида жўналишнинг -ға варианты ўрнида ҳам -қа, -кә қўлланилган: тағқа "тоғга", қапығқа "қопиққа", йәркә "ерга", өгүзкә "дарёга", Жўналишнинг -ға, -гә шакли энасой ёдгорликларидагина қўлланилган: қунчуйымға "бекачимга", эдгүгә "эзгуга". Таъкидлаш лозимки, қадимги туркийда -қа, -кә устун эди.

Ёдгорликларда жўналишнинг -ғару, -гәрү // -қару, -кәрү (-қа + -ру) қўшимчаси ҳам қўлланилган: оғузғару "ўғизга", йоқ (қ) ару "юқорига", илгәрү "илгарига", эбгәрү "уйга".

-а (-йа), -ә (-йә) аффикси: бодунума "халқимга", қаныңа "хонингга", инимә "инимга", бирийә "ўннга", йырайа "сўлга".

-ру, -рү кўрсаткичи: *ақару* "унга қараб". -ра, -рә: *ташра* "сиртга", *ичрә* "ичга".

Қадимги, қисман эски туркий тилга хос бўлган *-ғару*, *-гәрү* аффиксининг қолдиқларини ҳозирги ўзбек тилида ҳам учратамиз. Ҳозирги *ичкари*, *тескари*, *ташқари*, *юқори* сўзларидаги *-қари*, *-кари* бўлаклари қадимги жўналиш қўшимчасининг қолдиқларидир. Лекин у ҳозирги тилимизда ўз маъносини йўқотиб, сўз таркибида сингиб кетган. Шунинг учун бу сўзларга жўналиш қўшимчаси қўшиб ҳам, қўшмай ҳам қўллаш мумкин. Солиштиринг: *ичкари кирди* — *ичкарига кирди*, *тескари ўгирилди* — *тескарига ўгирилди*, *ташқари чиқди* — *ташқарига чиқди*... каби.

Қадимги туркий адабий тилида тушум келишигининг *-и*; *-ни*, *-ни*; *-ы*, *-и* аффикслари билан бир қаторда *-ғ*, *-г* аффикси ҳам кенг қўлланилган. Бу аффикс ундош билан тугаган сўз ва шаклларга қўшилганда олдида бир тор унли пайдо бўлади. У негизнинг қалин-ингичкалиги, охири бўгин унлисининг лабланган-лабланмаганлигига боғлиқ: *бодунуғ* "халқни", сўг "лашкарни", *исиг* "ишни", *ташығ* "тошни".

Ўрин-пайт қўшимчаси *-та*, *-тә* // *-да*, *-дә* дир: *элтә*, "элда", *қағанта* "хоқонда", *тағда* "тоғда".

Чиқиш келишигини ифодалаш учун *-дын*, *-дин* // *-тын*, *-тин*; *-дан*, *-дән* // *-тан*, *-тән* билан бирга *-да*, *-дә* // *-та*, *тә* ҳам қўлланилган.

Қадимги туркий тилда ҳозиргидан фарқли ҳолда еттинчи — восита келишиги ҳам қўлланилган. Бу келишик аффикси *-н* бўлиб, сўзнинг табиатига боғлиқ ҳолда *-ын*, *-ин* // *-ун*, *-үн* шаклига эга бўлади: Көзүн көрмәдүк, қулқақын эситмәдүк "Кўзи билан кўрмаган, қулоғи билан эшитмаган".

Восита келишигининг қолдиқлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам учраб туради. Жумладан, у *қишин-ёзин* сўзлари таркибида сақланиб қолган (*қиши билан*, *ёзи билан* ёки *қиш бўйи*, *ёз бўйи*).

СИФАТГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Қадимги туркий тилда *көк*, *қызыл*, *йашыл*, *сәмиз*, *улуғ*, *кичиг* каби аслий сифатлар билан бир қаторда *йағысыз*, *йылсығ* (давлатли), *қой-тәг* (қўйдек) каби нисбий сифатлар ҳам қўлланилган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги каби қадимги ёдгорликлар тилидаги сифатларни ҳам уч

даражага ажратиш мумкин: 1) оддий даража: қызыл "қизил", қара "қора"; 2) қиёсий даража -рақ, -рәк аффикси билан ясалган: 3) орттирма даража махсус сўз қўшиб ясалган: әң илки "анг аввал".

СОНГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Қадимги туркий тилда тартиб сон *-нти*; *-нч* аффикслари билан ясалган: *икинти* "иккинчи", *үчүнч* "учинчи", *бисинч* "бешинчи", *йәтинч* "еттинчи", *онунч* "ўнинчи", *йигирминч* "йигирманчи". Ёдгорликларда "аввалги, биринчи" сўзи *баштынқы*, *илки*; "ўттизинчи" эса *отузқы* шакларида ҳам учраган.

Жамловчи сон *-ағу*, *-әғу* аффикси билан ясалган: *үчәғу* "учов". Тақсим сон - (*р*) *ар*, (*р*) *-әр* қўшимчаси билан ифодаланган: *бирәр* "биттадан", *икирәр* "иккитадан".

Қадимги туркий тилда икки хонали сонларда қуйидаги тартиб бўлган:

1) аввал бирлик айтилиб, кейин шу сон қўшилган ўнлик эмас, балки ундан юқори ўнлик айтилган: *йәти йигирми* "17", *сәкиз йигирми* "18", *алты отуз* "26", *бис йигирми* "15"; 2) ҳозиргига яқин тартиб бўлиб, фақат ўнликдан сўнг *артуқы* сўзи қўшилган: *отуз артуқы төрт* "34". Кўринадики, туркий тилларнинг кейинги тараққиёт даврида иккинчи усул устун даражага кўтарилди.

Қадимги ёдгорликларда *аз* (оз), *қоп* (кўп) үкүш (кўп), *қамуғ* (бари) сонлари ҳам қўлланилган.

ОЛМОШЛАР

Қадимги туркий тилда қуйидаги олмошлар қўлланилган: Кишилик олмошлари:

I ш. *мән*, *бән* биз

II ш. *син*, *сән* сиз

III ш. *ол* олар

Кўрсатиш олмошлари: *бу*, *ол*.

Ўзлик олмошлари: *өз*, *кәнтү*.

Сўроқ олмошлари: *ким?*, *кимкә?*, *нә?*, *нәкә?*, *қаны?*

Белгилаш олмошлари: *қамуғ* (*ҳамма*), *бары*, *барча*, *бунча*.

Инкор олмоши: *нәң* "ҳеч".

Сифатдош. Қадимги туркий тилда сифатдошларнинг қуйидаги аффиксли шакллари қўлланилган:

-тачы, -тәчи // -дачы, -дәчи аффиксли сифатдош: қалтачы — қолувчи, өлтәчи — ўлувчи, болдачы — бўладиган.

-дуқ, -дүк // -туқ, -түк аффиксли сифатдош: бардуқ — борган, қазғантуқ — фойдаланган, кәлмәдүк — келмаган.

-мыш, -миш // -мыс, -мис // -муш, -мүш аффиксли сифатдош: болмыш — бўлган, кәлмиш — келган, өтүн-мүш — ўтинган.

-р аффиксли сифатдош: көрүр көзүм — кўрар кўзим, билир билигим — биладиган ақлим. Бу аффикс баъзан -йур, -йүр шаклида ҳам қўшилган: Атығ ықа байур эртимиз — Отни бутага бойлар эдик.

Келаси замон сифатдошининг бўлишсиз шакли -маз, -мәз аффиксини қўшиб ясалган: кәлмәз — келмас, бил-мәз — билмас.

-ғу, -гү аффиксли сифатдош: барғу — бориладиган, кир-гү — кириладиган.

-ғлы, -ғли аффиксли сифатдош: барығлы — борадиган, кәлиғли — келадиган, көрүғли — кўрадиган.

-ғма, -гмә аффиксли сифатдош: йаратығма — ясалган, тутуғма — тутадиган, көрүнүгмә — кўринадиган, кўринувчи.

-ғучы, -гүчи // -қучы, -күчи аффиксли сифатдош: айғучы — маслаҳатчи, күлгүчи — кулувчи.

-сық, -сик // -суқ, -сүк; сығ, -сиг // -суғ, -сүг аффиксли сифатдош: алқансық — олқишланувчи, тут-суқ — тутишлик.

Равишдош. Қуйидаги аффикслар равишдош ясаган:

-п (-ып, -ип // -уп, -үп) аффикси: қылып — қилиб, олуруп — ўтириб, тәп — дөб, сүңүшүп — урушиб.

-а, -ә аффикси: ача — очиб, кәчә — кечиб, уча — учиб.

-у, -ү (-у, -йү) аффикси: өлү — ўлиб, сүләйү — урушиб, көрү — кўриб.

-пан, -пән аффикси: йорыпан — юрибон, кәлипән — келибон, тутупан — тутибон.

-ғалы, -гәли // -қалы, -кәли аффикси: алғалы — олгани, уққалы — уққани, олурғалы — ўтиргани, өлгәли — ўлгани.

Замон шакллари. Ўтган замоннинг биринчи шахс бирлиги -дым, -дим/-тым, -тим аффикси билан (бардым), учинчи шахс бирлиги эса -ды, -ди // -ты, -ти аффикси билан ясалган:

өлти — үлди, қалмады — қолмади каби. Биринчи шахс кўплиги эса *-миз, -биз* қўшимчаси билан ясалган: *сўзүсди-миз* — урушдик, *тәғдимиз* — етдик.

Иккинчи шахс бирлиги *-дығ, -диг* // *-тығ, -тиғ* аффикси билан ҳам ясалган; *идырылтығ* — айрилдинг. Кўпликда унга *-ыз, -из* қўшилган: *эртигиз* — эрдингиз.

Бошқа замон шакллари сифатдош, равишдош қўшимчалари билан ясалади.

Буйруқ шакли. Ёдгорликларда буйруқнинг иккинчи шахс бирлиги феъл негизи билан бир хил: *бар-, бил-* каби. Кўплиги эса ана шу шаклига *-ң* қўшимчасини қўшиб ясалган: *барың, билың*.

Буйруқнинг учинчи шахс бирлиги қадимги туркий тилда *-зун, -зүн* аффикси билан ясалган: *йарлақазун* — ёрлақасин, *барзун* — борсин.

Ёдгорликларда буйруқ шакли *-ғыл, -гил* // *-қыл, -кил* аффикси билан ҳам ясалган: *урғыл* — ургин, *әсидгил* — эшитгил.

Истак шаклининг биринчи шахс бирлиги *-(а) йын, -(ә) йин* аффикси билан ясалади: *айтайын* — айтай, *болайын* — бўлай, *тиләйин* — тилай. Биринчи шахс кўплиги эса *-(а) лым, -(ә) лим* аффикси билан ясалган: *қабысалым* — бирикайлик, *баралым* — борайлик, *сүләлим* — урушайлик.

Шарт шакли *-сар, -сәр* аффикси билан ясалган: *тод-сар* — тўйса, *сүләмәсәр* — лашкар тортмаса, *кәлсәр* — келса.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ НОМЛАНИШИ

Халқ тили билан адабий тил қадимги даврларданоқ фарқланган. Биз ҳозирда "эски туркий адабий тил" деб атаётган тил ёзма манбаларда халқ тилидан фарқли ўлароқ бир қанча ном билан юритилган.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилларни текширар экан, аввал бор диалектлар билан адабий тил орасидаги фарқни кўрсатиб берди. Уларни чуқур таҳлил қилиб, илмий хулосалар чиқарди.

Маълумки, XI асда туркий тилларнинг ғарбий диалектлари шарқий диалектлардан ўзаро фонетик, лексик, морфологик, услубий жиҳатдан фарқ қилар эди. Маҳмуд Кошғарий диалектлар орасидаги ана шу ўзига хосликларни кўрди ва уларни тасниф қилди. У ғарбий диалектларни

асосан "Ўғуз тили", шарқий диалектларни эса "турк тили" номи остида умумлаштирди. Етакчи шарқий диалектларга асосланган "турк тили" қадимги туркий адабий тилининг давоми бўлиб, у қорахонийлар ўлкасидаги асосий шева-ларни асос қилган адабий тил эди. Маҳмуд Кошғарий қорахонийлар марказий ўлкасида яшайдиган халқнинг тилини умумий адабий тилнинг асоси деб ҳисоблаган. Шунинг учун у адабий тилни марказий ўлкаларга нисбат бериб баъзан "хоқония тили" деб ҳам айтади. У шундай ёзади: "Тилларнинг энгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси йағма, тухсы кабиларнинг тили ва шунингдек, Ила, Эртиш, Ямар, Этил водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очиқ ва равон тил — хоқония ўлкасида яшовчиларнинг тилидир. Баласағунлиқлар сўғдча ва туркча сўзлайдилар. Тыраз ва Мадинаулбайза шаҳарларининг халқлари сўғдча, ҳам туркча сўзлайдилар. Испижаб [ҳозирги Чимкент] дан то Баласағунгача бўлган арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. Қашқарда канжакча сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар хоқоний туркчасида сўзлайдилар" (I, 66). Демак, "Девону луғатит турк" да бошқа туркий диалектларга нисбатан айтилган "турк тили", "хоқония тили" атамалари бу адабий тилдир.

Юсуф Хос Ҳожиб "Қутадғу билиг" дostonининг кириш қисмида шундай жумлани ўқиймиз: Мачин алимлари ва ҳакимлари қамуғ иттифақ болдылар-ким Машриқ вилайатында, Түркистән элләриндә Буғрахан тилинчә бу китабдын йахшырақ ҳаргәз ким эрсә тасниф қылмады (Мочин олимлари, донишмандлари бир қарорга келдиларки, Машриқ вилоятда, Туркистон элларида Буғрахан тилида бирор кимса ҳаргиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас).

Жумлада "Буғрахан тили" деган атама бор. Бу ўринда "Буғрахан тили" қандайдир ҳукмрон табақаларга хос тил эмас, балки Буғрахан тасарруфидаги ҳақларга тушунарли бўлган адабий тилдир.

Адиб Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарида "Кошғар тили" деган атама қўлланилган:

Тамамы эрүр Кошғарий тил билә,
Айытмыш адыб ридқаги тил билә.
Агар билсә Кошғар тилин ар киши,
Билүр ол адибның нәким аймыны.

(Асарнинг тили бошдан-оёқ кашғарчадир. Адиб (ана шу) бадий тил билан айтган. Агар ҳар киши кашғар тилини билса, у киши адибнинг барча айтганларини билади).

Кўринадики, бу байтларда тилга олинган "кашғарий тил"—бу адабий тилдир. Адиб Аҳмад ўз асарини ана шу адабий тилда яратган.

Демак, ёзма манбаларда тилга олинган "турк тили", "хоқония тили", "Бухраҳон тили", "Кошғар тили"—буларнинг ҳаммаси адабий тилнинг атамаларидир. Кейинчалик, XIV—XV асрлардан бу номлар ўрнида "чигатой тили", "чигатой туркийси" атамалари қўлланила бошлаган.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИ

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"

"Қутадғу билиг" ("Бахтга етказувчи билим")¹ XI аср туркий бадий ёзма адабиётининг энг қимматли ёдгорлигидир. "Қутадғу билиг"—ўн уч минг мисрадан зиёд, маснавийда битилган дoston. Унинг муаллифи бала-сағунлик Юсуф Хос Ҳожиб бўлиб, муаллиф, китобнинг ёзилиш тарихи ҳақидаги маълумотларни асарнинг ўзидангина оламиз. Бирон манбада ҳозирча бу ҳақда қўшимча хабар учрамайди. Юсуф дostonини ёзган пайтида ёши элликдан ошган эди. Бу ҳақда китобда шундай қайд этилади:

Тегурди мэнэ элги эллик йашым,
Қугу қылды қузгун түси-төг башым.
Оқыр эмди алтмыш мэнэ кэл тэйу,
Пусуг чықмаса йолда бардым сайу.
"Эллик ёшим менга ҳўл тегизди,
Қора (қузгун) тусидек бошимни оқ қилди.
Олтмыш ёш энди менга кел деб чорламоқда,
Йўлда түсиқ [бевақт ўлим] чықмаса, (у) сари бораман".

Китоб Кошғарда ҳижрийнинг 462 сида (мелодий 1069—1070) ёзиб тугалланган. Бу ҳақда шундай қайд этилади:

Йыл алтмыш эки эрдн төри түз билэ,
Битийў түгэттим бу сөз үнүлэ.

¹

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (нашрга тайёрловчи Қ. Каримов)
Тошкент, 1971.

"Тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди,
Бу сўз (лар) ни ўлчаб, ёзиб тугатдим".

Юсуф ўз асарини қисқа муддатда — бор-йўғи ўн саккиз ойда ёзиб тамомлади:

Тўғал он саккиз айда айдым бу сўз.
"Бу сўз (лар) ни ўн саккиз ойда тугалладим".

Асардан яна маълум бўлишича, муаллиф уни ёзиб тугаллагач, қорахоний ҳукмдорлардан бўлган Тавғач Буғраҳонга тортиқ қилади. Хон Юсуфни тақдирлаб, унга хос ҳожиблик унвонини беради. Қорахонийлар замонида саройдаги юқори лавозимлардан бири ана шу унвон билан юритиларди.

Асар ўз даврида жуда катта шуҳрат топди. У Шарқда туркий шоҳнома даражасига кўтарилди. Муқаддимада қайд этилишича, Туркистон элларида, турк тилида ҳеч ким ўша даврда бу китобдан яхшироқ китоб ёза олмаган. Асар қайси мамлакатга бориб етса, гоҳят яхшилиғидан, жозибасидан ўша элнинг донишмандлари, олимлари уни қабул қилиб, ҳар қайсилари бир турли ном бердилар. Чинликлар "Адабу-л-мулук", мочинликлар "Айину-л-мамлакат", машриқликлар "Зийнату-л-умаро", эронликлар "Шоҳномайи туркий", баъзилар "Пандномайи мулук" дедилар. Туронликлар уни "Қутадғу билиг" деб атадилар.

"Қутадғу билиг" нинг бизга қадар уч қўлёзмаси сақланиб қолган. Венада сақланаётган қўлёзмаси уйғур ёзувида, қолган икки — Наманган ва Қоҳира қўлёзмаси эса араб хатидадир.

Уйғур хатидаги қўлёзмасини 1439 йилда ҳиротлик котиб Ҳасан Қора Сайил Шамс кўчирган. Мазкур қўлёзма Ҳиротдан Туркиянинг Тўкат шаҳрига, бу ердан эса 1474 йилда Истанбулга келтирилган. XIX асрга келиб европалик шарқшунос Хаммер Пургштал Истанбулдан уни сотиб олиб, Вена сарой кутубхонасига олиб бориб топширади. Асарни биринчи бўлиб Жауберт Амеде фанга маълум қилди. 1870 йилда венгер олими Херман Вамберг асарнинг муҳим қисмларини таржимаси билан нашр қилдирди. Ўтган юзйилликнинг 90-йилларидан бошлаб бу полур асарни ўрганиш ишига В. В. Радлов киришди.

1896 йилга келиб Қоҳирадан асарнинг яна бир қўлёзмаси топилди. Бу қўлёзманинг охириги саҳифалари бўлмаганлиги туфайли кўчирилган даврини аниқ кўрсатиш

қийин. Мутахассислар китобнинг ёзув хусусиятларига таяниб, уни XIV асрда кўчирилган деб тахмин қиладилар.

Асарнинг учинчи қўлёзмаси 1913 йилда Намангандан топилди. Бу қўлёзма фанда Наманган (баъзан Фарғона) нусхаси деб юритилади. Ҳозир у Ўзбекистон ФА нинг Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Унинг ҳам охириги варақлари бўлмагани учун, кўчирилган даври аниқ эмас. Хат турига қараб бу қўлёзмани сақланган нусхаларнинг энг эскиси деб ҳисоблайдилар (XIII—XIV асрлар).

"Қутадғу билиг"нинг тузилиши шундай. Асар қисқача насрий муқаддима билан бошланади. Унда ўз даври таомилига кўра тангрига ҳамд, пайғамбар ва чоҳар ёрларга наът айтилади. Сўнгра ушбу китобнинг аҳамияти, номланиши, хонга тортиқ қилинишию муаллифга хос ҳожиблик унвонининг берилиши, шунингдек, асар тўрт рамзий қаҳрамоннинг савол-жавоблари, мунозараси асосига қурилганлиги ҳақида маълумот берилади.

Насрий муқаддимадан кейин 77 байтли шеърий муқаддима келади. Унда ҳам юқорида баён этилганлар энди шеърий тарзда берилади. Сўнгра асар мундарижаси берилиб, мавзуга ўтилади.

"Қутадғу билиг" 73 бобдан иборат. Боблардан дастлабки ўн биттаси дебочадир. Уларда анъанавий ҳамд, сано, наът, Тавғач Буграҳонга мадҳ, етти сайёра ва ўн икки бурж, билимнинг қадри, тилнинг фойда ва зарари, китоб эгасининг узри, эзгулик, билим, уқув-идрокнинг хосияти, китобга ном берилиши ҳақида гап боради. Ўн иккинчи бобдан асар мазмуни бошланади. Бобларнинг энг сўнгисида асар муаллифининг ўз-ўзига панди баён этилади.

"Қутадғу билиг"— дидактик дoston. Унинг сюжети у қадар мураккаб эмас. Муаллиф асар қаҳрамонлари қилиб тўрт рамзий образни танлайди: Кўнтуғды (чиққан кун)— адолат тимсоли бўлиб, элиг ўрнида, *Айтолды* (тўлган ой)— давлат тимсоли бўлиб, вазир ўрнида, *Өгдўлмиш* (ақли расо)— ақл тимсоли бўлиб, вазирнинг ўғли ўрнида, *Озғурмиш* (уйғонган)— қаноат тимсоли бўлиб, вазирнинг қариндоши бўлиб келади. Асар давомида мана шу қаҳрамонлар орасида савол-жавоб, мунозара кечади. Уларнинг суҳбатлари асносида муаллиф ўзининг илғор фалсафий қарашларини, ахлоқ-одоб меъёрларини, жамият турли табақаларининг бурчу фарзини, қўйингги, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонлари ҳақидаги фикрларини баён этади.

Айрим тадқиқотчилар Юсуф ўз асарини арузда ёзганлиги, муқаддимада унинг "Шоҳномаи туркий" деб аталганлиги, булардан ташқари Афрасиёб, Фаридун, Заҳҳокларнинг тилга олиниши каби бир қанча мисолларни кўрсатиб, "Қутадғу билиг" Фирдавсийнинг "Шоҳнома" си таъсирида ёзилган, деган фикрни айтадилар. Юқоридаги далиллар Юсуфнинг Фирдавсий асари билан яқиндан таниш бўлганлигини сира ҳам инкор этмайди. Лекин бу кўрсатилганлар асар "Шоҳнома" таъсирида ёзилган деган қатъий фикрни айтишга етарли асос бўла олмайди (асарда фалончи шоирдан таъсирланиб ёздим деган маълумотнинг ўзи ҳам йўқ). Бу дегани, Юсуф асарининг яратилишида ташқи адабий таъсирнинг ўрни умуман йўқ дегани эмас. Таъкидлаш лозимки, муаллиф бу асарини туркий адабиётнинг ўз анъаналари асосида яратди. Бунга "Қутадғу билиг" сюжетининг Фирдавсий танлаган сюжетга тамоман ўхшамаслиги, ўзига хослигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Маълумки, "Шоҳнома" афсонавий ва тарихий шоҳлар тарихи ҳақидаги асар. Юсуф асарининг сюжети эса тамоман бошқа. Юсуф Хос Ҳожиб "Шоҳнома" таъсирида эмас, балки баён услубига мувофиқлиги учун маснавийни танлади. Фирдавсий қаҳрамонларининг тилга олиниши муаллиф дунёқарашининг кенглиги, қўшни халқлар адабиётини чуқур билганлигини кўрсатади. Бинобарин, Юсуф ўзининг фалсафий-ахлоқий қарашларини "Шоҳнома" даги каби афсонавий, тарихий воқеаларга боғлаб эмас, балки тўрт рамзий қаҳрамон ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўзаро суҳбати орқали баён этади. Ана шу жиҳатлари билан "Қутадғу билиг" соф маънода туркий адабиётнинг анъаналари асосида яратилган мустақил асардир. Шунинг учун у турк элидагина эмас, балки бутун Шарқда шуҳрат қозонди. Туркий адабиётнинг илғор томонларини ўзида мужассамлаштиргани, ўзига хос оригиналлиги туфайли ҳам бу асар "Шоҳнома" дек буюк даражага кўтарилди. Турли элларда унинг ҳар хил ном билан аталиши бежиз эмас.

**МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ "ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК" АСАРИ
ВА УНИНГ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ТАРИХИНИ
ЎРГАНИШДАГИ АҲАМИЯТИ**

XI асрда яшаб ўтган буюк олим, туркшуносликнинг асосчиси Маҳмуд Кошғарийнинг бизгача "Девону луғатит

турк" ("Туркий сўзлар девони") асари¹ сақланиб қолган. Мазкур асарда кўрсатилишича (I, 62), унинг туркий тил грамматикасига оид "Жавоҳирун наҳви фи луғатит турк" ("Туркий тилларнинг наҳвига оид гавҳарлар") номли асари ҳам бўлган. Лекин у китоби бизгача сақланмаган.

Девоннинг биргина қўлёзма нусхаси маълум. Мазкур нусхани, унинг ўзида қайд этилишича, Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан дамашқлик котиб Муҳаммад бинни Абу Бакир ибни Абдулфатҳ ҳижрий 664 (милодий 1265—1266) йилда кўчирган. Бу ноёб қўлёзма ҳозир Истанбулда сақланмоқда.

"Девону луғатит турк" ҳижрий 466 (мелодий 1074) йилда ёзиб тугалланган. Маҳмуд ўз асарини ёзиб тугатгач, уни ҳошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга армуғон қилди. Муаллифнинг ёзишича, у луғат устида узоқ йиллар давомида иш олиб борган. Фойдаланувчи ўзига керакли сўзларни осонлик билан топиши учун сўзлар жой-жойига қўйилган.

Мундарижасига кўра девон икки бўлимдан иборат: муқаддима ва луғат қисми. Муқаддимада турк тилининг тутган ўрни, муаллифнинг девонни ёзишдан мақсади, сўз танлаш ва уларни жойлаштириш принциплари баён этилади. Шунингдек, турклар қўллаган ёзув ва унинг хусусиятлари, сўз ясалиши ва бошқа айрим грамматик қоидалар ёритилади. Сўнгра турк қабила ва уруғлари, туркий тил хусусиятлари, диалектларнинг фарқли томонлари ҳақида сўз боради. Муаллиф туркий халқлар яшаган ўлкалар акс эттирилган харитани ҳам келтиради. Ушбу маълумотлардан кейин сўзлар изоҳига ўтилади.

Мазкур бўлимда, ўзининг таъкидлашича, у ўша даврда асосан истеъмолда бўлган сўзларнигина берган. Турмушда қўлланилмайдиган (яъни эскирган) сўзларнинг айримларини қиёс ўрнида киритган холос. Бу эса XI аср тили ҳақида атрофлича хулоса чиқаришимизга имкон беради.

Луғат тузишда Маҳмуд Кошғарий араб луғатчилигидаги йўлни танлади. Девонда аввал исмлар, кейин феъллар келади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин сўз бошида ҳамзали сўзлар, кейин бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. У жаъми саккиз бўлимдан

1

Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I—III. Тошкент, 1960—1963 (таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов).

иборат. Ҳар қайси бўлимда аввал икки ҳарфли сўзлар, кейин уч, тўрт ва шунга ўхшаш кўп ҳарфлилар жойлаштирилган. Бунда араб ҳарфлари назарда тутилади. Унда асосан ёзувдаги белгилар асосга олиниб, сўз нечта ҳарф билан ёзилса, шунча ҳарфли сўз ҳисобланган. Жумладан:

Икки ҳарфли сўзлар: **أَت** ат "от", **اوت** от "ўт, ўсимлик".

Уч ҳарфлилар: **اَلْب** алп "ботир", **اوج** уч "нарсанинг учи" ва б.

Муҳими, мазкур тартибда сўзлар такрорланган ундоши, таркибида бурун товушининг қатнашганлиги ва бошқа қатор хусусиятига кўра бўлимларга ажратилган.

"Девону лугатит турк" да муаллиф туркий сўзларнинг маъносини очиб бериш учун жуда кўп халқ мақоллари, ибора, қўшиқлардан келтиради. Бу ҳақда у шундай ёзади: "Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар (қофияли наср), мақоллар, қўшиқлар, ражас (ботирлар қаҳрамонлигини тасвирловчи парчалар) ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим" (I, 44—45).

Биз Маҳмуд Кошғарийга қадар туркий тил ҳақида махсус илмий асар яратган, туркий тилнинг қонун-қоидалари ҳақида фикр юритган олимни ҳали билмаймиз. Унинг "Девону лугатит турк" асари туркшуносликнинг дастлабки илмий асаридир. Мазкур асар дастлабкигина бўлиб қолмай, туркшунослик тарихида яратилган асарларнинг энг мукамал ва буюгидир. Шунга мувофиқ, биз Маҳмуд Кошғарийни буюк тилшунос ва туркшунослигимизнинг асосчиси дея оламиз.

"Девону лугатит турк"— туркий-арабий изоҳли лугат. Лекин китоб араблар ва арабчани фан тили сифатида қўлловчилар учун тузилган оддийгина лугат эмас. У қорахонийлар давридаги бутун туркларнинг иқтисодий, маданий, илм-фан соҳасидаги муваффақиятларини, давлат юритиш тadbирларини, фалсафий-иқтисодий қарашларини, урф-одатларини бой тил материали орқали таништирадиган мукамал қомусдир. Ўз даври адабий ва умумхалқ тилининг бутун бир кўринишини акс эттирган. қонун-қоидаларини маълум қолипга туширган илмий тadbқиқот асаридир.

Девонда тахминдан етти ярим мингдан зиёд сўз ва иборалар келтирилган. Маҳмуд Кошғарий ўз китобида туркий халқларга доир тарихий воқеаларни ҳам ёзиб

қолдирган. Унинг бу маълумотлари қадимги хитойча китобларда, араб, форс сайёҳларининг хотираларида қайд қилинган маълумотларга деярли мос келади. Баъзан уларнинг мужмал жойларини ҳам тўлдиришга ёрдам беради. Яна бир эътиборга лойиқ томони шундаки, муаллиф туркий халқлар тўғрисидаги маълумотларни китоблардангина олмай, халқ орасидаги жонли далиллар, ривоятлар асосида ҳам ёритиб берган.

"Девону лугатит турк" да сўз ва бирикмаларнинг маъноларини изоҳлаш мақсадида адабий парчалардан ҳам келтирилади. Мазкур адабий парчалар қадимги туркий халқларнинг бадий ижоди намуналаридир. Девонда 242 та адабий парча келтирилган. Ушбу парчалар ўша кезларда эл орасида машҳур бўлган дostonлар, марсиялар, меҳнат ва муҳаббат, табиат тасвири, юрт манзаралари, қаҳрамонлик, овчилик тўғрисидаги халқ қўшиқларидан олинган. Девонда сўз ва иборалар маъносини изоҳлаш учун келтирилган мақоллар сони икки юздан ошади.

"Девону лугатит турк"—қомусий асар. Унда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳасига оид сўз топиш мумкин. Шунингдек, жуда кўп соҳага доир маълумотлар келтирилади.

Жумладан, асарда ўсимликлар дунёси, чорвачилик, ҳайвонот оламига оид сўзлар ҳам келтирилади. Улар орқали биз ўша даврдаги туркларнинг ҳаёт тарзи, табиат билан муносабатини билиб оламиз. Асарда келтирилган касб-ҳунарга оид лексика эса бизга X—XI аср ҳунармандчилиги, маданий ҳаёти қайдаража тараққий қилгани ҳақида тасаввур беради. Шунингдек, китобда маданий-маиший ҳаётни кўрсатувчи далилларга ҳам дуч келамиз. Айниқса, овқатларни тайёрлаш йўллари, май ачитиш усуллари, чолғу асбoblари, кийим-кечаклар, турли маросимлар билан боғлиқ расм-русумлар ҳақидаги маълумотлар қизиқ.

"Девону лугатит турк" да ўша давр ҳокимият қурилишига доир атамалар, даражаю унвонлар, табақаю гуруҳларни ифодаловчи сўзлардан берилди. Асарни ўқиб ўша замон ҳарбий ишларию тактикасигача тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Унда бирон бир воқеа-ҳодисага боғлиқ халқ афсона ва ривоятларидан келтирилади. Ўрни билан айрим сўзларнинг этимологияси ҳам берилди. Қўйингки, "Девону лугатит турк" туркий халқлар ўтмишининг, тилининг кўринишидир.

АҲМАД ЯССАВИЙ ДЕВОНИНИНГ ТИЛИ МАСАЛАСИ

Аҳмад Яссавийнинг номи Марказий ва Кичик Осиё, Афғонистон, Эрон, Кавказ орти мамлакатларида кенг шуҳрат топган. Эл орасида ҳатто "Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хўжа Аҳмад" деган сўз юради.

Аҳмад Яссавий 1103 йили Сайрамда таваллуд топиб, 1166 йили Туркистонда вафот этган деб тахмин қилинади. Шунга қарамай, айрим манбаларда, масалан, Мавлоно Ҳисомиддин Сигнакийнинг рисоласида кўрсатилишича, Яссавий 130 йил ҳаёт кечирган.

Яссавийнинг бизгача "Девони ҳикмат" асари етиб келган. Унинг ўз даври ва унга яқин даврларда кўчирилган нусхалари йўқ. XV асрга оид айрим шеъррий парчалар ва XVII асрда кўчирилган нусхаларигина маълум. "Девони ҳикмат" XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Тошкент, Қозон ва Истанбулда тошбосмада бир неча марта нашр этилган.

Аҳмад Яссавий ижодиёти туркий адабиёт ва адабий тилининг жуда мураккаб даври бўлиб, яқин ўтмишда чала ўрганилган, ўрганилса ҳам, нотўғри таҳлил қилиб келинган.

Маълумки, Яссавий XII асрда ўз мактабини яратган буюк дин арбоби ва машҳур туркигўй шоирдир. Шунинг учун унинг издошлари, муридлари кўп бўлган. "Девони ҳикмат" нинг сўнгги тошбосма нусхаларида Яссавий муридлари томонидан тўқилган ҳикматлар ҳам учрайди. Бундай ҳодиса ўзбек адабиёти тарихида учраб туради. Чунончи, уни "Девони Машраб" да ҳам кузатиш мумкин. Ёки улуғ Алишер Навоий устози Мавлоно Лутфийга ўз ҳурмати билдириб, унинг баъзи шеърларини девонига киритган, айрим ҳолларда ўз фикрини исботлаш учун Лутфий ижодига муражаат қилган эди.

Яссавий шеърларидаги айрим мисралар ўзидан кейин ўтган муаллифлар асарларида ҳам баъзи ўзгаришлар билан такрорланади. Жумладан, уни "Бақирғон китоби" га солиштириб кўрайлик.

Чунончи, "Девони ҳикмат" да:

Хожа Аҳмад қул бул турур сатыб йэсун дарвэшлар.
Эй, Хожа Аҳмад сэн бүкүн қылғыл ибадат тун-күн.
Қул Хожа Аҳмад суҳбатда, дам урармэн аҳадда.

"Бақирғон китоби" да:

Ҳаким Сулайман қулдур, сатыб йэсүн дарвэшлар.
Қул Сулайман билдиң, бүгүн қыли ибадат түн-күн.
Қул Сулайман суҳбатда дамба-дамман аҳадда ва б.

Бу мисралардаги каби ўхшашликлар Яссавий, Навоий, Сўфи Оллоёр, Хувайдо ва Чустий шеърларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Яссавийда:

Ҳар сары барса ошал йары парвāз этэр.

Навоийда:

Ҳар дам аны көргали көңлүм қушы парвāз этэр.

Яссавийда:

Аҳл дил болган киши гамгин көңүлни шād этэр.

Навоийда:

Қыл умид (и) бирлэ гамгин хāтиримни шād этэр.

Ушбу мисралар орқали улуғ Алишер Навоий устоз сўфи шоир Аҳмад Яссавий ҳикматларидан хабардор бўлгани, ундан илҳомланганини кўраимиз.

"Девони ҳикмат" эски туркий адабиёт ва адабий тилининг обидаларидан бири сифатида катта аҳамиятга эга. Ундаги шеърларнинг кўпчилиги халқ оғзаки ижодида кенг ёйилган қўшиқ шаклидаги тўртликлардан ташкил топган. Тўртлик — қўшиқ шаклида яратилган шеърлар халқ сўзлашув тилига яқин бўлганлиги билан характерланади. Маълумки, бу шеърлар, асосан, қадимдан мавжуд бўлган бармоқ ва аруз вазнида яратилган. Шунга кўра Яссавий шеърларида умумхалқ тилига хос сўз ва шакллар, бадий тасвир воситалари кенг ишлатилган. Унинг шеърларининг оммага тушунарли бўлганлиги, содда, равон ва халқ қўшиқлари услубида ёзилганлиги сабабли туркий тилли халқлар орасида тилдан-тилга ўтиб, ҳозиргача кўйланиб келмоқда.

Яссавий ҳикматлари тилининг халқ тилига ва ҳозирги ўзбек адабий тилига яқинлиги бежиз эмас. Ҳикматларни қадимги турклар томонидан айтилиб келинган қўшиқлар тилидаги соддаликнинг, вазн ва услубдаги оддийликнинг анъанавий давоми сифатида қараш, бизнингча, тўғри бўлса керак. Агар Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарида келтирилган мавсум-маросим қўшиқларини кўздан кечирсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Чунончи, Маҳмуд Кошғарийда:

Көрүб нөчүк качмадың,
Йамар суwyn кечмөдиң,
Таварыңны сачмадың,
Йәсүн сәни а:р бөри.

Түрлүг чөчөк йарылды
Барчын йазым кәрилди,
Учмақй эри көрүлди,
Тумлуг йана кәлгүсүз.

Ахмад Яссавийда:

Дунйа мәнин дэгәнләр,
Жиқан малын алғанлар,
Кәркәс қушдәк болубан,
Ул харамға батмышлар.

Мулла муфти болғанлар,
Наҳақ да' вә қылғанлар,
Ақни қара қылғанлар,
Ул тамуққа кирмишләр.

Қазы, имәм болғанлар,
Наҳақ да' вә қылғанлар,
Ҷимәр йаңлыг болубан,
Йүк астыда қалмышлар.

Ҷарам йәгән ҳакимлар,
Ҷишват алыб йәгәнләр,
Өз бармағын тишләбән,
Қорқуб туруб қалмышлар.

Татлыг-татлыг йәгәнләр,
Түрлүк-түрлүк йәгәнләр,
Алтын тахт олтурғанлар,
Туфрақ ара йатмышлар

Сулаймон Бақирғонийда:

Барча йахшы, биз йаман,
Барча бугдай, биз саман.

Ўзбек адабиёти тарихининг билимдони Мақсуд Шайх-зода Ахмад Яссавий асарларининг тили ва услуби ҳақида қуйидаги фикрни билдирган эди: "Шубҳасизки, Хўжа — Ахмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган "Ҷикмат" китоби кейинча тил жиҳатдан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгариги вазнини шунча

илдизидан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амри маҳол бўлар эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ўйлаб ишлаган ҳолида сақланиб қолган".¹

Юқоридаги фикрга асосланиб, Аҳмад Яссавийнинг "Девони ҳикмат" асари асл нусхада этиб келмагани учун унинг тил хусусиятларини ўрганишда кейинги даврда кўчирилган ва нашр этилган нусхаларидаги айрим фарқларни рўқач қилмасдан, балки "Ҳикмат"ларни эски туркий адабий тилнинг манбаларидан бири сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Унинг "Ҳикматлар" девони XII аср туркий адабий тилининг тараққиётини белгилашда бой манба бўла олади. Шунинг учун ҳеч иккиланмасдан "Девони ҳикмат" асари XII асрдаги эски турк адабий тилининг луғати ва муҳим грамматик хусусиятларини кўрсатувчи асосий манба сифатида ўрганилавериши керак.

Улуғ аллома Аҳмад Яссавийнинг адабий тил тарихидаги энг катта хизмати адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш бўлган эди. "Девони ҳикмат"ни ҳозирги ҳар бир ўзбек ёки туркий халқлар вакили ўқиб бемалол тушуна олишининг ўзи фикримизнинг далилидир.

Аҳмад Яссавий шеърларидаги инсоний ғоялар — ахлоқ, одоб, поклик, тўғрилиқ, ислом дини ақидалари ва ҳадисда илгари сурилган маърифий фикрлар содда, равон тилда баён қилиб берилади. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда, ҳозирги ўзбек адабий тили анъанавий тарихий адабий тилнинг давоми эканлиги аён бўлади. Табиийки, "ҳозирги ўзбек адабий тили туркий рун (урхун-энасой) ёдномаларига, шунингдек, Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит турк", Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Яссавийнинг "Девони ҳикмат", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ", сўнграқ Навоий, Заҳириддин Бобур асарларигача бориб тақалади.

Яссавий асарларининг диалектал хусусиятлари ҳақида турлича қарашлар маълум. Машҳур олим Фуад Кўпрулузода Яссавий асарлари қарлуқ лаҳжаси негизида тараққий этиб, ўғуз лаҳжаси таъсири сезиларли бўлган

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991, 23-б.

шарқий турк тилида яратилган, дейди. Унинг тил хусусиятлари "Қутадғу билиг" асари тилига яқинлигини кўрсатади.

Т. Менцел Яссавий "Девон"и шарқий турк тилида ёзилган. Унинг тили "Қутадғу билиг" ва урхун битиглари тилига яқиндир дейди. Проф. А. К. Боровков эса Яссавий асарларининг нодир ва ишончли нусхалари етиб келмагани учун унинг тил хусусиятлари ҳақида аниқ фикр билдириш мумкин эмаслигини бир неча бор такрорлайди. Таъкидлаш керакки, Яссавий девонининг тили ва услубияти бўйича кузатувлар Кўпрулузода ва Менцелларнинг қарашларини, асосан, тасдиқлайди.

Аҳмад Яссавий асарларида ишлатилган сўзларнинг аксарияти XI—XII асрларда қарлуқ қабила уюшмаси тили — лаҳжаси негизида ташкил топган — шаклланган ва XIII—XIV асрларда анчагина ривожланган туркий элат адабий тили асосида яратилган бадний асарлар луғат таркибида мавжуд эди. Бу адабий тилнинг негизини қарлуқ (чигил, уйғур, арғу, тухси) лаҳжаси ташкил қилиши билан унинг шаклланишида ўғуз ва қипчоқ хусусиятларининг иштироки ҳам сезилари бўлган эди.

Хуллас, Аҳмад Яссавий давридаги эски туркий адабий тилнинг негизини Тошкент, Самарқанд—Бухоро, Сайрам—Қорабулоқ—Туркистон тип шеваларидан излаш мумкин.

Аҳмад Яссавий "Девон"ининг лексик хусусиятлари бўйича кузатувлар кўрсатадики, унда, асосан, эски туркий лексик қатламга оид сўзлар билан бирга, араб ва тожикфорс тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам бор. Хусусан, арабча сўз ва шакллар ўзлашган қатламнинг катта қисмини ишғол этади.

Шу нарса маълумки, XII аср, Аҳмад Яссавий асарларидан бошлаб бадний асарлар тилида соддаликка интилиш, халқ сўзлашув тилига яқин тилда ёзиш анъанаси кучайган эди. Бу анъана Навоий илк замондошлари Лутфий, Атоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Юсуф Амирий, Гадоний шеърлярида ҳам давом этган.

Қиёсланг, Яссавийда:

Мэниң бир дафтарым бар йүз миңчэ ҳикмат,
Оқынган бандалар көргэй фарғат.

Бу аламда мэниң төрт дафтарым бар.
Киши хәр әйләсә болгай өзи хәр.

Лутфийда:

Мэни шайдā қыладурган бу көңүлдүр, бу көңүл.
Хару расвā қыладурган бу көңүлдүр, бу көңүл.

Саккокийда:

Қара көз бирлә ғамза қылыб йүз миң жафā қылма,
Карашма бирлә аламны мэниң-тэг мубталā қылма.
Мэниң бу хаста жāнымға сэниң дардың эрүр мархам,
Қийаматға тэги ҳаргиз бу дардымға давā қылма.

XI— XII асрлар Мовароуннаҳр, Афғонистон, Эрон, Кавказ орти ва шимолий Ҳиндистонда адабий тил анъанасида тожик-форс тилининг ўрни катта эди. Марказий Осиёда қорахонийлар ҳукмронлиги бошланиши билан туркий тилининг мавқеи орта борган. Аҳмад Яссавий ана шу даврда яшаб, туркий тилда ижод қилган эди.

Хуллас, улуғ аллома Хўжа Аҳмад Яссавий XII асрда ўзининг асарлари орқали туркий адабиёт ва адабий тилининг мавқеини жаҳон миқёсига кўтарган.

Ҳибату-л-ҳақойиқ. Эски туркий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири XII—XIII асрда яшаб ижод этган адиб Аҳмад Югнакий (Адиб Аҳмад ибн Маҳмуд Югнакий)нинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" ("Ҳақиқатлар армуғони") асаридир.¹ Асарнинг номи қўлёзмаларда турлчча тилга олинади: бирида "Айбату-л-ақайиқ", иккинчисида "Ҳибату-л-ҳақайиқ", уйғур хатидаги бошқа бир нусхасида "Атабату-л-ҳақайиқ" (Ҳақиқатлар эшиги) деб ном қўйилган. Мазкур асар 250 байтдан ошиғроқ, маснавийда ёзилган бўлиб, мазмунан панд-насихат руҳидадир. "Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг бизгача олти қўлёзма нусхаси етиб келган. Шулардан учтаси тўла ҳажмли нусхалар, қолганлари асардан олинган парчалардир.

Улардан дастлабкиси (фанда А нусха деб юритилади) уйғур хатида бўлиб, 1444 йилда Самарқандда Зайнул Обидин исмли котиб томонидан кўчирилган. Асарнинг бу

1

Қаранг: Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асари ҳақида. Тошкент, 1972.

нусхаси 246 байтдан иборат. У ҳозир Истанбулда сақланмоқда.

Асарнинг иккинчи нусхаси (фанда Б нусха деб юригилади) 1480 йили Истанбулда Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан уст сатрида уйғур, остида араб ҳарфлари билан кўчирилган. Мазкур нусха Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757 рақамли мажмуанинг биринчи асаридир.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг навбатдаги нусхаси (С нусха) фақат араб хатида кўчирилган бўлиб, 242 байтдан иборат. Олимлар тахминига кўра XV аср охири XVI аср бошларида кўчирилган.

Р. Р. Аратнинг маълумотига кўра¹ Анқарадаги Маориф кутубхонасида сақланувчи мажмуада туркча байт ва тўртликлар орасида "Ҳибату-л-ҳақойиқ"дан олинган бир жуфт байт ҳам бор.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ"дан олинган яна бир кичик парча Берлин Фанлар академияси қўлғезмалар фондининг туркий матнлари орасида сақланади.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ" фанга маълум бўлгандан бери мутахассислар томонидан кенг ўрганилмоқда. Туркияда Н. Осим, Р. Р. Арат каби олимлар уни эълон қилди. Ўзбекистонда мазкур асарни ҳар томонлама ўрганган олимлардан бири Қ. Маҳмудовдир. У асарнинг тили бўйича тадқиқот ишлари яратди. асарнинг танқидий матнини тузиб, ҳозирги ўзбек тилига ўгирди. Қозоғистонлик олимлар А. Қуришжонов ва Б. Сағиндиқовлар ҳам асарни нашр эттирдилар.

Ўғузнома.² "Ўғузнома" туркий халқлар орасида қадим замонлардан кенг тарқалган, узоқ тарихий жараёни ўзида акс эттирган қаҳрамонлик достонидир. Бу достон халқ оғзаки ижодининг характерли хусусиятларини ўзига сингириб, бадий жиҳатдан мустаҳкамланиб, оғиздан-оғизга кўчиб келган.

Ўғузхон ҳақидаги ривоятлар бизгача бир қанча вариантда етиб келган. XIII аср тарихчиси Рашидиддиннинг "Жоме-ут-таворих"ида, уйғур хатидаги "Ўғузнома" достониди, Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк"

¹ Edid Ahmed Yugneki. Atebetu'l-hakajik. R. R. Arat. Istanbul, 1951, S. 34—36.

² Қаранг: Щербак А. М. Оғуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959. С. 13—110.

ва "Шажарайи тарокима" асарларида, "Дода Қўрқут" китобида Ўғузхон ҳақида ҳикоя қилинади. Булардан ташқари "Ўғузнома" достонининг Истанбулда сақланувчи араб ёзувли варианты ҳам бор. Ўғузхон ҳақидаги асарлардан энг қадимгиси уйғур хатидаги "Ўғузнома" достонидир. У ҳозир Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда. Асарнинг ана шу варианты эски туркий тил даврида кўчирилгани туфайли бу давр тилини ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Қўлёзма 21 варақ (42 саҳифа) дан иборат. Қўлёманинг ёзилган даври ҳақида ҳар турли фикрлар айтишади: айримлар уни XIII аср охири XIV аср бошларига мансуб десалар, бошқалар XV аср қўлёмаси дейдилар. Бундай фикрларга унинг бирон ерида кўчирилган йили қайд этилмаганлиги, шунингдек, ёзув хусусияти билан уйғур хатидаги бошқа матнлардан ажралиб туриши сабаб бўлган. Мазкур нусха, албатта, дастлабки эмас, у қандайдир бошқа қўлёмадан кўчирилган.

"Ўғузнома"— бадиий жиҳатдан пишиқ асар. У қадимги туркларнинг афсона, ривоятларини ўзида умумлаштирган. Достонда акс этган воқеаларни туркий халқларнинг жуда қадимги ҳаёти билан боғлашга асосимиз бор. Унда акс этган воқеалар ўз илдизи билан узоқ даврларга бориб тақалади. Шу жиҳатлари билан бу асарнинг қадимги туркий адабиётимизни ўрганишдаги аҳамияти катта. Асар, ўз навбатида, эски туркий тилнинг муҳим ёдгорлиги ҳамдир. Унинг тилида қадимги туркий тилга хос хусусиятлар (жумладан, *адақ* "оёқ", *адуг* "айиқ", *суғи* "суви", *қағар* "қор" каби) билан бир қаторда эски туркий тилга хос хусусиятлар (жумладан, мўғулча сўзларнинг қўлланилиши каби) аралаш кузатилади.

Асар тили содда, халқ тилига яқин.

Муқаддамату-л-адаб. Эски туркий тилнинг муҳим ёзма ёдгорликларидан яна бири XI асрнинг охири XII асрнинг бошларида яшаб ижод этган хоразмлик олим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий¹нинг "Муқаддамату-л-адаб" ("Адаб илмига кириш") номли асаридир.

Маҳмуд Замахшарий ўз даврининг удумига кўра асарларини араб тилида яратди. У назм ва наср билан ёзилган бадиий асарлар, шу билан бирга тилшунослик, адабиёт-

¹ Қараиғ: Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. Тошкент, 1971.

шунослик, фалсафа, ислом тарихи ва бошқа фанларга оид эллиқдан ортиқ илмий асарлар муаллифидир. Бу асарлари билан у Ўрта Осиё илми тараққиётига самарали ҳисса қўшди. Олим меросининг маълум қисми бизгача сақланиб қолган.

Замахшарий буюк тилшунос ҳамдир. У ўз асарлари билан араб адабий тилининг ва араб тилшунослигининг ривожига катта ҳисса қўшди. Шу билан бирга унинг туркшунослик тарихидаги хизматлари ҳам оз эмас. "Муқаддамату-л-адаб" бунинг яққол далилидир.

Асар кўп тилли луғатдир. Унда араб лексикаси ва грамматикаси материаллари форсча, баъзи нусхаларида хоразмча, туркча ва мўғулча таржимаси билан берилган. Унинг қўлёзмалари Германия, Миср, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Россия ва Ўзбекистон фондларида сақланмоқда. Асар қўлёзмаларининг ҳаммаси бир хил эмас: баъзиларида арабча-форсча сўзликнинг ўзи бўлса, бошқаларида туркий ва мўғулча сўзлик ҳам киритилган (қадимий нусхаларидан бирида маълум гуруҳ хоразмча сўзлар ҳам бор). Ўзбек тарихий тилшунослиги, жумладан, лексикографияси учун, табиийки, унинг туркий таржимаси бор нусхалари қимматлидир.

Тошкентда туркий сўзлик киритилган қўлёзмалардан бир қанчаси сақланади.¹ Улар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ҳамда Қўлёзмалар институтларининг фондларидадир.

"Муқаддамату-л-адаб" беш қисмдан иборат. Улар: исмлар, феъллар, ёрдамчи сўзлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши. Маҳмуд Замахшарий ўз асарида сўзларнинг асл маъносинигина бериб қолмасдан, уларнинг кўчма маъноларини ҳам муфассал келтиради. Туркий сўзларнинг ҳам арабча, ҳам форсча таржималарининг мавжудлиги бундай сўзларнинг маъносини тўғри аниқлашда катта ёрдам беради.

Луғат тузилиши ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун қуйидаги мисолларни келтирамиз:

1

Исломов З. "Муқаддамату-л-адаб"нинг Тошкент нусхалари. "Адабий мерос". Тошкент, 1988, 3(45), 41—45-б.

Арабча	Форсча	Туркий	Мавноси
ибил	шутурон	тэвалэр	твьялар
савр	гов	өкүз	хўкиз
бақара	модагов	инэк	сигир
калла албаъиру	мондэ шуд шутур	арды тэвэ	гуя чарчади
шабба алфарасу	баржаст ва бози кард асп	сэкрэди дағы ойнады ат	от сакради ва ўйнади

Туркий тафсир. Туркшуносликда "Ўрта Осиё тафсири" номи билан юритилувчи асар Қуръони Карим бир бўлагининг туркий таржимаси ва унинг шарҳидир. Чунончи, дастлабки қисмлари таржима, сўнгги бўлимлар сураларнинг шарҳидан иборат. Асар қўлёзмаси Қаршидан топилган бўлиб, ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда¹. Асарнинг яратилган пайти ҳам, Қарши қўлёзмасининг кўчирилган даври ҳам номаълум; бирор ерида қайд этилмаган. Тахминларга кўра XII—XIII асрларга мансуб.

Тафсир тилида *з* лашишдан *й* лашишга бўлган фонетик жараён (*з > з > й*) акс этган. Шунинг учун унда бир сўзнинг *з* билан бирга *з* ёки *й* ли шакли ҳам учрайди: қўзы~қўзы~қўйу (қўйи) каби. Бундай хусусият "Қисаси Рабғузий" асарида ҳам кузатилади. Шунингдек, асар тилида ўғуз гуруҳ лаҳжаларига хос ҳодисалар ҳам мавжуд. Чунончи, сўз бошидаги *т* ундоши жарангли *д* га айланади: *дөгүл*—эмас, *дэгрэ*—доира, чекка, *дүксэлэр*—(агар) тўксалар. Сўз охирида *-ғ* ва *-г* тушиши мумкин: *улу*—улуғ, *қану*—эшик, *толу*—толы—тўлиқ, *элли*—50. Баъзан морфологияда ҳам шундай ҳодиса кузатилади: *гөрэн*—кўрган (сифатдош шакли), *жўналиш* келишиги қисман *-а*, *-э* қўшимчаси билан ясалган: *йэрэ*—ерга, *ашақа*—пастга.

Асар лексик жиҳатдан "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарлари тилига яқин. Бу асарлар луғатида қўлланилган кўҳна сўзларнинг катта гуруҳи ушбу ёдгорликда ҳам учрайди. Масалан: *асығ*—фойда, *ашну*—аввал, *ал*—ҳийла, найранг, *азу*—азу—ёки, *элиг*—қўл, *эт-өз*—тану жон, *йиг*—касаллик, *йумғы*—бари, *отру*—рўпара, *өрүң*—оқ, *баса*—сўнг,

1

Қаранг: Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тefsиpа XII—XIII вв. М., 1963.

өгди — мақтов, *сағчы* — элчи, *сү* — лашкар, *тапуғ* — хизмат, *тумлуғ* — совуқ ва б. Асар тилида синонимлардан унумли фойдаланилган. Жумладан "аёл, хотин" маъносида *урағут*, *хатун*, *аврат*, *айал*, *киши*, *тиши* сўзлари, "қўл" маъносида *эл*, *элиг*, *қол*, "шаҳар" маъносида *эл*, *улус*, *кэнт*, *урам*, *шаҳар*, *шаҳристан* сўзлари қўлланилган ва б. Синонимик қатордаги сўзлар келиб чиқишига кўра тарихан турли тиллардан ўзлашган бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги синонимлар орасида *аврат*, *айал* сўзлари арабчадан, *кэнт* суғдчадан, *шаҳар*, *шаҳристан* тожик-форс тилларидан ўзлашган.

Синоним сўзларни жуфтлаш орқали ҳам янги маъно ҳосил қилинади: *эв-барқ* — *турар жой*, *қап-қазаш* — *қариндош-уруғ*, *қон-қардош*, *тоға-көзсүз* ёки *қарағу-көзсүз* — *кўр*, *кэнд-улус* — *шаҳар*, *ортақ-эш* — *дўст*, *ўртоқ*. Мисоллар: *Эви-барқы байт-ул-муқаддасда эрди* — унинг уйи Байтул муқаддасда эди; *Қапы-қазашы тэрди* — Қариндош уруғларини терди (йиғди). *Укүш кэндлар-улуслар бар эрди* — Кўп шаҳарлар бор эди.

Умуман туркий тафсир тили эски туркий тилни ўрганишда ўта қимматли манба бўла олади.

Аттуҳфа.¹ Араб тилида ёзилган ушбу асар туркий тил (қипчоқ тили) грамматикасига бағишланган. Унинг тўлиқ номи "Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия" ("Туркий тиллар ҳақида ноёб туҳфа") бўлиб, туркшунёсликда қисқача қилиб "Аттуҳфа" деб атайдилар. "Аттуҳфа" бизгача бир нусхадагина етиб келган. Қўлёзма ҳозир Истанбулда сақланади. Асарнинг ёзилган даври, ўрни, муаллифи ҳақида бирон ерда қайд этилмаган. Муаллифнинг "Мен бу асарда қипчоқ тили (хусусиятлари)га асосландим. Чунки энг кўп қўлланадиган тил қипчоқ тилидир" деган маълумотига асосланиб, мутахассислар асар қипчоқларнинг салтанати даврида (XIII аср) Мисрда ёзилган деган фикрни айтадилар.²

"Аттуҳфа" уч бўлимдан иборат.

Биринчи бўлимда асарнинг яратилиш тарихи, қипчоқ тилининг товуш қурилиши ва имло хусусиятлари ҳақида қисқача маълумот берилади.

¹ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. Тошкент, 1968 (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов).

² Ўша асар, 5-б (сўз боши).

Иккинчи бўлим араб-турк луғатидан иборат. Мазкур луғат бўлимида сўзлар араб лексикографияси қонидасига мувофиқ тартибда жойлаштирилган. Бу қонидага кўра арабча сўзлар, бошида келган ҳарфларга қараб, алифбо тартибида гуруҳларга ажратилган (ҳамзали сўзлар, **ب** ҳарфлилар, **پ** ҳарфлилар, **ت** ҳарфлилар, **ج** ҳарфлилар бўлими... тоъҳарфлиларгача). Ҳар қайси бўлим яна ўз ичида бир қанча (энди бош ҳарфларига қараб эмас, балки сўзларнинг маъносига қараб) гуруҳларга бўлинган. Бунда ҳам қатъий қонид бор: аввал исмлар, кейин феъллар келади (жумладан, сўз бошида ҳамза келган сўзлар қуйидаги гуруҳларга ажратилган: от ранглари, от асбоблари, ер ва унга боғлиқ нарсалар, ейиладиганлар, замон ва пайт, томонлар. Шундан сўнг феълларга ўтилади). Мана шу тартибда жойлашган сўзлар қаршисида уларнинг туркий таржимаси ҳам келтирилади. Мисоллар келтирамиз:

بط	اوردك	өрдәк (ўрдак)
بيت	اوي و او	уй ва э:в (уй)
تاب	قا يو	қапу (эшик)
بلا	كانت	кэнт (шаҳар, қишлоқ)

Луғатда ўша давр лексикасида мавжуд бўлган сўзларнинг катта қисми акс этган. Унда *қумған* // *көкэвүр* (қумғон), *тавшан* // *қыйан* (қуён), *үлкәр* // *йәдикәр* (Ҳулқар) каби синонимлар ҳам, ҳатто сўзларнинг фонетик вариантлари ҳам, ўрни билан, келтириб ўтилган (жумладан, *а: вурчуқ* // *а: ғырчақ* (чарх), *тәлик* // *тәшик* (тешик) каби).

Асарнинг учинчи бўлимида туркий тилнинг грамматик қонун-қоидалари баён этилади. Мазкур бўлимда сўз таркиби, сўз ва шакл ҳосил қилувчилар, ҳар қайси туркумга хос категориялар, синтактик муносабатлар ва туркий тилнинг бошқа шу каби хусусиятлари ўша давр тилшунослиги нуқтаи назаридан таҳлил этилган. Маълум бир қонид айтилгач, мисоллар билан таъкидланади. Бу бўлимдан эски туркий тил грамматикасига оид жуда кўп материал олиш мумкин.

Умуман, "Аттуҳфа" туркий тилнинг мукамал илмий грамматикасидир. Шунинг учун ушбу асарнинг эски туркий адабий тилини ўрганишдаги аҳамияти катта.

Қисаси Рабғузий¹. XIV аср турк насрининг қимматли ёдгорликларидан бири Бурхон ўғли Насируддин Рабғузийнинг "Қисаси Рабғузий" асаридир. Рабғузий Хоразмдаги Работ ўғуз деган жойнинг қозиси эди. Бу ҳақда асар муқаддимасида шундай таъкидланади: "... Бу китобны түзгән, та'ат йолинда тизгән, ма'сийат йабанын кэзгән, аз азуқлуғ, көп йазуқлуғ Рабат оғузының қазиси Бурхан оғлы Насируддин уруғы... андағ айтур". Рабғузий ушбу асарини мусулмон мўғул бекларидан бири Насируддин Тўқбуганинг илтимосига кўра ҳижрий 709 (мелодий 1309—1310) йилда ёзган. *Тажу-л-умарā ва муҳиббу-л-уламā бэгләр уруғы, йигитләр арығы, улуғ атлығ, қутлуғ зәтлығ, эзгү қылқлығ, ислам йарығлық, моғул санылығ, мусулман динлығ, адамилар инәнчи, мо'минлар күвәнчи, ҳимматы эдиз, ақлы тэгиз бэгимиз Насируддин Тоқбуға...*"

Муқаддимада таъкидланишича, Рабғузий пайғамбарлар ҳақида яратилган қиссаларнинг билимдони эди. У ўзига қадар яратилган қиссаларнинг ишончилиларини ҳам, аниқ бўлмаганларини ҳам яхши биларди. Шунинг учун ундан улуғ анбиёлар ҳақида асар ёзиб беришини илтимос қиладилар. *"Тарих йуз эллиниң аввалыда қасуд битилдиким, пайғамбарлар қиссаларынға ғайат рағбатым бар. Тэкмә йәрдә тэкмә ким эрсәдә булынур ба'зисы мустақим бар, ба'зисы нәмустақым. Бир анчасы муқаррар ва бир анчасы мубаттар бар. Бир азының сөвләри кәсүк бар, бир азының мақсудлары өксүк. Эмди сәнүң зиммаңдын чықған, қаламуңдын ақған, китобатма сәниң, ибаратма сәниң болуб бизгә "Қисасу-л-анбийа" болса, оқумақға кәрәклиг, өгрәнмәкгә йарағлығ болғай эрди, тәб илтимас йаңлығ ишарат болды эрсә, нәчәмә өзүмни ул ишкә лайық, ул амалға мувафих эрмәсин билмиш эркән өзүмни ағырлаб нафс сақламыш болуб оғур болсун тәб бу ишкә оғрадымыз."*

"Қисаси Рабғузий"нинг турли даврларда кўчирилган қўлёзмалари бизгача етиб келган. Мавжуд қўлёзмаларнинг энг эскиси XV асрга мансуб бўлиб, ҳозир Британ музейида сақланмоқда. Эски қўлёзмалардан яна бири Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербургда бўлимида

1

Насируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. I—II (Нашрга тайёрловчилар: Э. Фозилов, А. Юнусов, Ҳ. Дадабоев). Тошкент, 1990—1991.

С—245 рақами остида сақланмоқда. У XV—XVI асрларда кўчирилган деб тахмин қилинади.

Асарнинг бошқа қўлёзмалари кейинги асрларда кўчирилган бўлиб, уларнинг тили вақт тақозосига кўра ўзгариб борган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида асар Тошкент, Қозон шаҳарларида литография асосида ҳам бир неча бор нашр қилинган.

Хусрав ва Ширин.¹ XIV аср туркий адабиётининг муҳим асарларидан бири Қутбнинг "Хусрав ва Ширин" дostonидир. Асар Низомийнинг шу номли дostonига ўхшатма тарзида яратилган. Унинг бизгача бир қўлёзмаси сақланган холос (ҳажми 280 саҳифа). Қўлёзма 1383 йилда Мисрда кўчирилган бўлиб, ҳозир Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Қутб ўз дostonини Олтин Ўрда хонларидан бири Тинибекка бағишлайди. Асар 90 бобдан иборатдир.

Асар тили фонетик, лексик, морфологик жиҳатдан ўзи билан деярли олдинма-кетин Олтин Ўрда адабий муҳитида яратилган Хоразмийнинг "Муҳаббатнома"си, 1391 йилда Мисрда яратилган Сайфи Саройининг "Гулистон" асарлари гилидан фарқланади. Асар тили эски туркийдан эски ўзбек тилига ўтиш жараёнини акс эттирган дейиш мумкин. Унинг тили ҳақида тасаввур туғдириш мақсадида асардан қуйидаги шеърини парчани келтирамиз:

Нэгг шах тапғыңа бир барга-мэн тэб
Бу көңүл қазғусыны тарга-мэн тэб
Көрүб көндүм ким асру рағбатым бар
Буйурды ким қатыглан эмди эй йәр
Равāн эй Қутб тәркин кэч бөлур бил
Нэ билгәйләр сәни сөзләтмәсән тил
Низāmий назмы йаңлығ түз сөзүңни
Анын билгүт ханыңга бу өзүңни
Ханым бирлә малика атыңа бир
Китабы қылуқа қыл тәди тәдбир

Наҳжу-л-Фарадис². XIV аср туркий насри намуналаридан бири Маҳмуд бин Али бин ас-Саройининг "Наҳжу-Фарадис" асаридир. Бунинг маъносини асар сўнгида ерилган қуйидаги жумладан билиш мумкин: Бу китабкә Іаҳжу-л-Фарадис дөйү исм қылынды ма'нисы учмақлар-

¹ Қаранг. *Наджин Э. И. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIY века*, китаб 1, М., 1979.

² Қаранг: *Наджин Э. И. Ҷша китоб*, 51—67-б.

ның ачуқ йолы тэмәк олур (Бу китобга "Нахжу-л-Фарадис" деб исм берилди, маъноси жаннатларнинг очиқ йўли демек). Асар 1357—1358 йилда Олтин Ҳрданинг пойтахти Сарой шаҳрида битилган.

Асарнинг бизгача бир қанча қўлёмаси сақланган. Улар Истанбул, Қрим (Ялта), Қозон ва Санкт-Петербургда сақланади. Булар орасида энг мукаммали ва қадимийлари Истанбул ва Қрим нусхаларидир. Қозон ва Санкт-Петербургда сақланаётганлари бирмунча кейинги асрларга мансуб бўлиб, тўла ҳажмли қўлёмалар эмас. Асарнинг айрим қисмларидир.

"Нахжу-л-Фарадис" ҳар қайсиси ўн бўлимдан иборат бўлган тўрт бобдан ташкил топган. У исломнинг қонун-қоидалари, мусулмонликнинг фарзлари ҳақида маълумот берувчи диний-ахлоқий характердаги асар бўлиб, этнографик, тарихий маълумотларга бой. У тил ёлгорлиги бўлибгина қолмай, балки туркий адабиёт тарихини ўрганишда ҳам қимматли манбадир. Асар содда тилда ёзилган. Айрим мисоллар келтирамиз:

Тақи кўрагўси эрди "Яна куёви (ҳам) эди"
Бу қулни мэн ызмадим "Бу қулни мэн юбормадим"
Ахшам болмашда кэдин "Оқшом бўлгандан кейин"
Эвўмгэ бардым "Уйимга бордим"
Бу йавуқ йордэ турур "Бу яқин ерда турур"
Бир қач тэвэ "Бир қанча тўя"

Муҳаббатнома¹. Хоразмийнинг мазкур асари 1353 йилда яратилган бўлиб, дунёвий адабиётнинг энг ажойиб намуналари қаторида туради. Бизгача асарнинг уйғур ва араб ёзувларида кўчирилган бир қанча қўлёмаси етиб келган. Уйғур хатидагиси уларнинг энг қадимгисидир. У 1432 йилда Яздда Мансур бахши кўчирган мажмуададир. Мажмуага "Муҳаббатнома"дан ташқари "Сирожу-л-қулуб", "Роҳату-л-қулуб", "Масъала китоби" каби насрий асарлар, Лутфий ва бошқа бир қанча ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг ғазаллари, айрим тўртликлар, ҳошияга эса Камол Исфохонийнинг форсий девони киритилган². Мажмуа ҳозир Британ музейида сақланмоқда (тартиб рақами Ог8193).

¹ Қаранг: Щербак А. М. Огуз-наме. Махаббат-наме. М., 1959. С 113—170.

² ўша асар, 115—123-б.

Қўлэзмада "Муҳаббатнома" дostonидан кейин унинг кўчирилган санаси шундай қайд этилади: Тамам болды Муҳаб (б) атнāма китабы. Қутлуғ болсун тарих сәкиз йуз отуз бәштә чычқан йыл ражаб айның алтысында Йазд шаҳрында Мир Жалал(ид)дин буйурган үчүн бу фақир Мансур бахшы бит(и)ди.

Асарнинг бошқа нусхалари араб ёзувидадир. Араб ёзувли нусхалардан бири ХУІ аср бошларига (1508—1509) мансуб, Қўлэзма Британ музейида Ad. 7914 рақами остида сақланади. Бу қўлэзмаси илм дунёсига дастлаб топилган нусхадир. Ганжай, А. Шчербак, А. Нажиб дастлаб мана шу юқорида тилга олинган икки қўлэзма асосида нашрлар эълон қилдилар. Кейинчалик асарнинг араб хатидаги яна икки қўлэзмаси маълум бўлди. Турк олими У. Сартқая мазкур нусхаларни нашр эттирган. Мазкур икки қўлэзма тўлиқ эмас.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ ТУРКИЙ ДИАЛЕКТЛАР ҲАҚИДА

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асари эски туркий тилнинг диалектал хусусиятларини ўрганишда қимматли манбадир. Мазкур асарда, ўрни билан, диалектлар орасидаги фарқлар, уларнинг фонетик, лексик-семантик, морфологик жиҳатлари баён этилади. Муаллиф таъбири билан айтганда, унда "Ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар тузилган" (I, 47).

Маҳмуд Кошғарий диалектларнинг катта бир гуруҳини (бу ўринда етакчи диалектларга асосланган адабий тил назарда тутилади) "турк", маълум бир диалект, қабила, уруғларни уларнинг номи билан (жумладан, ўғуз, қипчоқ, чигил ва б.) умумлаштиради. Ора-орада уларнинг етакчи диалектлардан (яъни "туркча"дан) фарқли томонлари, ўзига хосликлари қайд этиб ўтилади.

Сугдақ, канжак, арғулар, хўтанлилар, тубут ва тангутларнинг баъзилари сугдча ва туркча сўзлашувчилар гуруҳига киритилган. Муаллиф туркча ва сугдча сўзлашувчилар ҳақида гапириб, уларнинг тилида "бузқлик бор"лигини қайд этади (I, 65). Чамаси бу ўрнида мазкур икки тилли халқларнинг туркий тилни бузиб гапиришлари назарда тутилган.

Қуйида девонда берилган диалектал хусусиятлар ҳақидаги маълумотлар устида тўхталамиз.

Диалектлардаги ушбу фонетик хусусиятлар кўрсатилади. Турклардаги сўз бошида келувчи *й* ўғуз ва қипчоқларда тушиб қолади ёки *ж*¹ (эҳтимол *ч*?)га айланади: йэлкин — элкин "мусофир"; йылығ суw — ылығ суw "илиқ сув"; йинжү (йинчү) — жинжү (чинчү) "дур, марварид"; йугду — жүгду (чуғду) "туянинг узун юнги" (I, 67); йэтти—жэтти (чэтти) "етишди"; йундум—жундум (чундум) "ювиндим" (II, 364), йиги—жиги (чиги) "пишиқ" (III, 249). Кошғарийнинг таъкидлашича, "турклар билан ўғузлар орасидаги бу хусусият ўзгармовчи, доимий бўлган" (II, 364).

Сўз бошидаги *м* ни ўғузлар, қипчоқ ва суворинлар *б* га айлантирадилар: *мэн* — *бэн* "мен", *мүн* — *бүн* "шўрва" (I, 67).

Сўздаги *т* ни ўғузлар ва улар яқинидагилар *д* га айлантирадилар: *тэwэй* — *дэwэ(й)* "туя", *өт* — *өд* "тешик" (I, 67); *тақы* — *дақы* "тагин" (II, 227).

Туркий қабилаларнинг кўпгина сўзларидаги *д* ўғузларда *т* га айланади: *бүгдэ* — *бүктэ* "ханжар", *йигдэ* — *йиктэ* "жийда" (I, 67).

Сўз ўртаси ва охирида келган *й* ни арғулар *н* га алмаштирадилар: *қой* — *қон* "қўй", *чығай* — *чыған* "камбағал"; *қайу* — *қану* "қайси" (I, 67).

"*ب* билан *ق* махражлари орасидаги" (I, 68) ини ўғузлар ва уларга яқин турувчилар *в* га айлантирадилар: *эw* — *эв* "уй", *aw* — *ав* "ов" (I, 68).

Ўғуз ва қипчоқлар (халачларнинг бир тоифаси) сўз бошидаги *қ* ни *х* га айлантирадилар: *қайу* — *хайу* "қайси" (III, 237), *қызым* — *хызым* "қизим", *қанда* — *ханда* "қаерда" (III, 238).

Тиш-тиш *з* ли сўзларни қўллашда Маҳмуд Кошғарий туркий диалектларни уч гуруҳга бўлади:

1) Тиш-тиш *з* билан сўзловчилар. Буларга чигил ва бошқа туркий қабилалар киритилади. Жумладан "чигилча" деб кўрсатилган сўзлар: *бозун* "халқ" (I, 379), *азын* "бошқа, бўлак" (I, 105).

2) Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қай, жумул ва ўғузлар *й* га айлантирадилар, ҳеч маҳал *з* билан

1

Девонда *ч* билан *ж* бир ҳарф восигасида (*چ*) ифода этилган. Нашрга тайёрловчилар бу ҳарф билан келган сўзларни *ж* билан, яъни йинжү, жығай шаклида транскрипция қилганлар (қаранг: I, 67). Назаримизда бундай сўзларни йинчү шаклида транскрипция қилиш маъқулга ўхшайди. Чунки туркларда *ж* лашиш кейинги ҳодиса. Қадимда унинг ўрнида *ч* келган.

сўзламайдилар; *қазың* — *қайың* "қайин дарахти", *қазын* — *қайын* "қайнаға" (I, 68), *азрық* — *айрық* "ажриқ, бир ўт" (I, 136), *базрам* — *байрам* "шодлик куни" (I, 447).

Айрим ўринларда бу диалектлар "з ни й га айлантнрувчилар" деб кўрсатилган: *бозун* — *бойун* "жамоа" (III, 183), *кэзүк* — *кэйүк* "намаат ва кигизлардан қилинган ёмғир ёпинчиғи" (III, 182).

3) Қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилалар з га айлантирадилар: *азақ* — *азақ* "оёқ", *тозды* — *тозды* "тўйди" (I, 68), *қазын* — *қазын* "қайин" (I, 383).

Шунингдек, ўғузлардаги й ни қипчоқлар з га айлантнрадилар: *өйлэ* — *өзлэ* "пешин" туш вақти" (I, 137).

Ўғуз ва қипчоқларда товуш тушиш ҳодисаси кузатилади: *тамғақ* — *тамақ* "бўғиз", *чумчуқ* — *чумуқ* "олақарға", *бараған* — *баран* "бораверадиган", *ураған* — *уран* "ҳадеб ураверадиған" (I, 69).

Диалектларда, Кошғарийнинг мисол келтиришига кўра, ч нинг ж га (сирғалувчи) кўчиши [*эринч* — *эринж* "маишат", *фароғат*] (I, 152), жаранглининг жарангсизлашуви [*бышық* — яғмоларда *бышығ* "пишиқ" (I, 360)] каби фонетик параллелизмлар, шунингдек, метатеза [*қошны* ўғузларда қоншы "*қўшни*" (I, 408)] ва бошқа фонетик ҳодисалар ҳам кузатилади.

Морфологик хусусиятлар. Девонда ўша давр диалектлари орасидаги морфологик ўзига хосликлар ҳам ёритилган.

Жумладан, кўпчилик туркларда буйруқ бирлик учун *бар*, икки киши бўлса, *барыңлар* иккигү (икковингиз боринг), кўплик *учун барыңлар* ҳамуғ шаклида қўлланилган. *Барың* шакли ҳурматни ифодалаган. Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *бар*, кўпликда эса *барың* дейдилар. Ҳурмат маъносида *барыңыз* дейдилар (II, 51).

Турклар ўтган замонда ҳурмат маъносида *бардыңыз* дейдилар. Ўғузлар эса буни фақат кўпликда (ҳаммангиз борингиз) қўллаганлар (II, 52).

Феълнинг ўтган замон шаклини ҳосил қилишда диалектлар икки гуруҳга ажралади: яғмо, тухси, чигил, арғу, уйғур, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар *-ды*, *-ди* // *-ты*, *-ти* аффиксини қўшиб ясайдилар: *барды* "борди", *кэлди* "келди" каби. Бу шаклини ўғуз ва қипчоқларнинг баъзилари — суворинлар *-дуқ*, *-дүк* аффикси орқали ясаганлар. Буларда бирлик ва кўплик шаклда фарқ қилмаган:

мэн йа қурдуқ "мен ёй қурдим", биз йа қурдуқ "биз ёй қурдик" (II, 64), ол кэлдүк "у келди", биз кэлдүк "биз келдик" (II, 65). Бўлишсиз шаклини ҳам солиштиринг: бармады (туркларда) — бармидуқ (ўғузларда) "бормади" (II, 66).

Феълнинг келаси замон шакли ўғузларда қисқарган аффикс орқали ясалган: бошқа туркларда барырман — ўғузларда барыран "бораман", бошқаларда йа қурар-мэн — ўғузларда йа қураман "ёй қураман" (II, 68).

II шахс бирликда шахс-сон -ң аффикси билан ясалган: тапындың. Баъзи арғулар тилида у-ғ (-г)га айлантирилган: тапындуғ "топиндинг", сэн аны қачурдуғ "сен уни қочирдинг" (II, 194).

Чигил, қашгар, арғу, барсаған, уйғур ва юқори Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси-ғучы, -гүчи // -қучы, -күчи аффиксли сифатдошни қўллаганлар: қапғучы "ўғирловчи" суғғарғучы "суғарувчи", сағқучы "соғувчи" (II, 55). Ўғуз, қипчоқ, яғмо, уғроқ, суворин, бажанак, то русларгача бўлганлар унинг ўрнида сифатдошнинг -дачы, -дэчи // -тачы, -тэчи аффиксли шаклини қўллаганлар: бардачы "борувчи", турдачы "турувчи" (II, 53).

Чигил, яғмо, тухси, арғу, уйғур, то юқори Чингача бўлган ҳамма қабилаларда "исми замон", "исми макон" феъл ўзагига -ғу, -гү // -қу, -кү аффикси қўшиб ясалган бўлса, ўғузлар, қипчоқ, бажанак, булғорларда феълнинг буйруқ шаклига -асы, -эси аффикси қўшиб ясалган: Бу йа қурғу оғур эрмэс — Бу йа қурасы оғур тэгүл "Бу ёй қурадиган пайт эмас", Бу турғу йэр эрмэс — Бу турасы йэр тэгүл "Бу турадиган жой эмас" (II, 71).

Лексик хусусиятлар. Маҳмуд Кошғарий ўз давридаги диалектларнинг лексик хусусиятларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган. Мазкур асарда ўша даврда истеъмолда бўлган сўзлар ўрин олган бўлиб, умумхалқ тилининг лексик бойлиги акс эттирилган. Айрим ўринларда туркий бўлмаган сўзлар ҳам (жумладан, суғдча) келтириладики, бу эса ўзлашган сўзларнинг маълум қисми ҳам луғатдан ўрин олганини кўрсатади. Муаллиф сўзларни изоҳлар экан, ўрни билан уларнинг қайси бир диалектга мансуб эканлиги, диалектлардаги ўзига хос маъно хусусиятлари ва бошқа муҳим томонлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Бу эса ана шу сўзнинг диалектал табиатини очиб беради.

Шу ўринда Маҳмуд Кошғарий томонидан маълум бир диалектга мансуб деб изоҳланган сўзлардан келтирамиз.

Ўғузлар қўллайдиган сўзлар: *ашақ* "тубан, қуйи" (I, 97), *алық* "қуш тумшуги" (I, 98), *экин* "экин, экин экиладиган ер" (I, 107), *үйәз* "кичик чивин" (I, 112), *арсу* "қар бир жўн нарса" (I, 48), *жар* (*чар*) "вақт" (I, 312), *чэр* "рўлара" (I, 312), *эндәк* "сатқ" (I, 130), *өркән* "қайиш" (I, 132), *эйлә* "шундай" (I, 137), *этрәк* "ранги сариқ одам" (I, 127), *памуқ* "момиқ, пахта" (I, 360), *төләк* "тинч ва оғир киши" (I, 368), *сынду* "қайчи" (I, 395), *қарынчақ* "чумоли" (I, 460), *сәчә* "чумчуқ" (III, 238) ва б.

Чигиллар қўллайдиган сўзлар: *уд* "сигир" (I, 80), *ажуи* "дунё" (I, 106), *үзи* "икки тоғ орасидаги кенг йўл" (I, 116), *айбац* "кал" (I, 139), *өтки* "эваз, бадал" (I, 149), *чәкәк* "чечак касаллиги" (I, 369), *саман* "сомон" (I, 392), *қучғунды* "пиёз" (I, 454).

Қарлуқча сўзлар: *улычым* "ўғилчам, қароғим" (I, 86), *суғут* "сузма" (I, 337), *ыт кәрди* "ит вовуллади" (II, 15)

Қипчоқча сўзлар: *өкил* "кўп" (I, 103), *аба* "айиқ" (I, 113), *сулақ* "қора жигар" (I, 390), *ажан* "икки елканли кема" (I, 144).

Арғуча сўзлар (арғулар икки тилда сўзлашувчилар деб кўрсатилади — I, 65): *узлуқ* "оғил, молхона" (I, 124) *узрик* (< ирик) "қаттиқ нарса" (I, 128), *оғла* "ёш йигит" (I, 149), *қыз киши* "бахил одам" (I, 315), *бүк* "бурчак" (I, 321), *чигит* "пахта уруғи, чигит" (I, 337), *көзәж* "кўза" (I, 341), *қазық* "ёғоч идиш" (I, 363), *тудрыч* "гўнг" (I, 422), *баштар* "ўроқ" (I, 424), *битрик* "писта" (I, 441).

Яғмоча сўзлар: *чарун* "чинор дарахти" (I, 392), *чигнә* "сурги" (I, 408).

Булғорча сўзлар: *ауус* "мум" (I, 91).

Барсағанча сўзлар: *арығ* "чодир пардаси" (I, 94), *түнәк* "зиндон" (I, 387), *сөкти* "кепак" (I, 394), *ачы* "кекса хотин" (I, 114).

Қашқарча сўзлар: *сибүт* "кашнич" (I, 337), *бутық* "кичик меш" (I, 358).

Туркманча сўзлар: *қарыт* "ўғирлаш, талаш" (I, 338), *тақуқ* "товуқ" (II, 330).

Канжакча сўзлар: *кәибә* "бир ўсимлик" (I, 393), *көркә* "ёғоч коса" (I, 405).

Девонда бир гуруҳ сўзлар бир қанча диалектлар учун умумий бўлган деб кўрсатилади. Жумладан, қуйидаги сўзлар ўғуз ва қипчоқларда қўлланиши таъкидланган: *алығ* "ҳар нарсанинг қайтарилиши" (I, 95), *арық* "ориқ, заиф" (I, 97), *чуфға* (чуwға?) "йўл бошловчи, раҳбар" (I, 400). Ёки яна мисолларни кузатинг: *эбмэк* "нон" (яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва қипчоқлар сўзи) (I, 126), *урға* "катта дарахт" (ўғуз ва арғуча) (I, 148), *бэнэк* "уруғ" (арғу ва баъзи диалектларда) (I, 367).

Айрим сўзлар бир диалектда маълум бир шаклда бўлса, иккинчи диалектда унинг ўрнида бошқа сўз қўлланилган. Бу нарса Маҳмуд Кошғарий томонидан ҳам алоҳида қайд этилган. Масалан, бошқа турклар идиш, коса, пиёлани *айақ* десалар, ўғузлар унинг ўрнида *жанақ* (*чанақ*) сўзини қўллаганлар (I, 112), турклар *азын* (бошқа, бўлак) десалар, ўғузлар *азруқ* деганлар (I, 124), бошқалар камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнатни *устәм*, ўғузлар эса *сахт* деганлар (I, 131), турклар *алмыла* (яъни олма) десалар, ўғузлар *алма* сўзини қўллаганлар (I, 150), бошқа турклар ҳар бир оқ рангни *өрүң*, ўғузлар *ақ* // *а:қ* деганлар (I, 153) бошқалар шароб, мусаллас, майни *сүчик*, Ила водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни *қызыл сүчик* деб атаганлар (I, 387). Кўпчилик турклар *чықты* десалар, яғмо, тухси, ябоқу, қипчоқ ва баъзи туркман уруғлари худди шу маънода *ташықты* сўзини қўллаганлар: *Эр эвдин ташықты* "Одам уйдан ташқарига чикди" (II, 131).

Лексик қатлам орасида бир диалектда маълум маънода, бошқасида иккинчи маънода қўлланувчи сўзлар ҳам бўлган: Чигил туркларида *улуш* сўзи "қишлоқ" маъносида қўлланилган бўлса, Баласағун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулар тилида "шаҳар" маъносини англаган (I, 94), бошқа туркларда *иңэк* сўзи "сигир" маъносида қўлланилган бўлса, ўғузлар тошбақанинг урғочисини шу сўз билан атаганлар (I, 135), бошқалар ошхонани *ашлық*, ўғузлар боғдойни *ашлық* деганлар (I, 137), бошқа турклар бургутни ва Муштарий юлдузини *қара қуш* деб атаган бўлсалар, ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам шу сўзни қўллаганлар (I, 319). "Кэнд — ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида

вилоятдир" (I, 330), бошқа турклар қурт (ҳашарот)ни қурт деганлар, фақат ўғузлар бўрини шундай деб атаган (I, 328), бошқалар одамлар орасидаги шодлик ва кулгини *базрам*, ўғузлар ҳайит кунини *байрам* дейдилар (I, 447). Турклар *сэн* сўзини кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан қўллаганлар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларни *сиз* деганлар. Ўғузлар эса, аксинча, катталарга *сэн*, кичикларга *сиз*, деб қўллайдилар. Кўпликда ҳам шуни ишлатганлар (I, 326). Кўпчилик туркларда *чапылды* сўзи "сувалди, чапилди" маъноларини англатган бўлса, уйғурларда бу сўз "бўйнига урмоқ" маъносидадир (II, 135).

Полисемантик сўзларнинг баъзи бир маънолари айрим диалектлардагина амал қилган. Чунончи, ўғузларда *чақды* сўзининг "эшиттирди, айтди" маъноси ҳам қўлланилган: *ол сөзүг аның қулаққа чақды* "у сўзни қулоғига эшиттирди" (II, 24). *Соқды* (майдалади; чўқиди; чақди) сўзининг "чақмоқ" маъноси ўғузларга хосдир: *аны йылан соқды* "уни илон чақди" (II, 26).

Бир гуруҳ сўзлар диалектларда услубий жиҳатдан ҳам чегараланган эди. Жумладан, *қылды* салбий маънода ҳам қўлланилгани сабабли, ўғузлар ундан қочиб, унинг ўрнида *этти* сўзини қўллайдилар: *эр йүкүнч этти* "одам намоз ўқиди". Турклар эса *қылды* сўзини қўллаганлар (II, 33). Ёки турклардаги тэкинди — "эришди, муяссар бўлди" маъносидаги сўзни, девон муаллифининг ёзишича, ўғузлар "ёқтирмайдилар" (II, 166).

Ўзлашган сўзларнинг миқдори бўйича ҳам диалектлар орасида фарқ бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги маълумотида ҳам кўрамиз: "Ўғузлар форсийлар билан аралашгач, баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсийча сўзлар қўллай бошладилар: *қумған* ўрнида *офтоба*; *бақан* ўрнида *қалыда* (бўйин тумор)" (I, 406).

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ёдгорликларнинг ёзув ва товуш хусусиятлари эски туркий тилда ёпиқ э унлиси ҳам фарқланганидан далолат беради. Мазкур унли олд қатор э нинг торайиши нати-

жасида унга эш (вариант) сифатида шаклланди. Юмшоқ, ўзак, шаклларнинг маълум қисмида сўз боши ва сўзнинг биринчи бўғинидаги *э* ёки *и* эски туркий тилда *э* га айлана бошлади. Қадимги туркий тилда *эт* — *эски* туркийда *эт*, *эб* — *эв*, *эл-ил* — *эл*, *эш-иш* — *эш*, *йэр-йир* — *йэр*, *йэти-йити* — *йэти* "Т", *бэг* — *бэг* каби. Шунинг учун ҳам эски туркий тилда унлилар сони қадимгидан битта ортиқ: *а, э, э, ы, и, о, ө, у, ү*.

Араб хатида ёдгорликлар тилидаги тўққиз унли уч ҳарф ва ҳаракатлар билан ифода этилган: | ҳарфи *а, э* билан бирга *э* ни, *و* ҳарфи *о, ө, у, ү* ларни, *ع* эса *ы, и* билан бирга *э* ни ҳам англатган. Уйғур ёзувида бу унлилар тўрт хил шакл воситасида ифода этилган: *а—э—э; ы—и—э; о—у; ө—ү*

Эски туркий тилда ҳам бирламчи чўзиқ унлилар фарқланган. Бундай чўзиқлик ёзма ёдгорликларда ҳам маълум даражада акс этган. Жумладан, уйғур хатида чўзиқлик ҳарфларни иккилантириб ифода этилган. "Қутадғу билиг"нинг уйғур ёзуви Вена қўлёзмасида ана шундай чўзиқликни кузатамиз: *ө:ч* "ўч", *у:э* "ҳунарманд", *қо:ш*—"қўшмоқ", *тө:р* "уйнинг тўри", *қу:ш* "қуш", *ту:ш* "туш" каби. Араб хатида чўзиқлик алифу мадда (آ) ва қўш алиф (اا), баъзида унлиларни тўлиқ ифодалаш билан ифода этилган. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий бир қатор сўзларни қўш алиф билан келтиради: *چا:ч* "оч", *شا:ш* "ош, овқат", *وا:в* "ов", *الا:л* "ҳийла", *ئا:й* "ой" каби.

Ёдгорликларда чўзиқлик доимо ёзувда фарқланмаган. Ёзувда фарқланмаган бўлса ҳам улар, ўрни билан, чўзиқ талаффуз қилинаверган. Шу билан бирга, чўзиқлик қисқа ёки оддий товушга айлана олиши мумкин бўлган. Шунга кўра чўзиқ унлиларни оддий унлиларнинг фонетик варианты сифатида қараш тўғрироқ бўлади.

Консонантизм борасида ҳам эски туркий ёдгорликлар тили қадимги туркий ёдгорликлар тилидан маълум жиҳатлари билан фарқланади.

XI—XIV аср ёзма ёдгорликлари тилида жарангсиз *п, т, с, ш, ч, қ, к, х* ундошлари, жарангли *б, в* (~ *в*), *д* (~ *з*), *з, ж, ғ, г* ундошлари, *м, н, ц, р, л, й* сонорлари, шунингдек, ўзлашган сўзларда *ж, ф, ҳ* ундошлари мавжуд.

Ҳозир биз в деб ўқийдиган товуш ёдгорликлар тилида икки хил: лаб-лаб (в) ва лаб-тиш (w) товуши сифатида фарқланган. Бу даврда w етакчи бўлиб, у в га вариант сифатида қўлланилган: в~w. Шунингдек, эски туркий тилда тишора з ундоши ҳам мавжуд бўлиб, у д га вариант сифатида қўлланилган: д~з.

Араб хатида б билан п, к—г, ч—ж ундошлари асосан бир хил ҳарфлар билан ифода этилган (جكب). "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Тафсир", "Муқаддамату-л-адаб"да в дан фарқли ҳолда w учун алоҳида ҳарф бор (ف//ث). Эски туркий тилнинг дастлабки ёдгорликларида ("Қутадғу билиг", Девон каби) ўзлашган сўзларда учровчи ж учун ҳам махсус ҳарф (ژ) қўлланилган: *ажун* *ажун* "дунё". Кейинчалик мазкур ж ўрнида ч учрайди (ачун).

Уйғур хатида б—п, в—w, с—з, т—д, к—г, қ—ғ—х, ч~ж—ж лар ёзувда фарқланмаган. Ўрни билан, у ёки бу товуш сифатида ўқилаверган.

Урхун-энасой ёдгорликлари тилида сўз бошида келувчи б эски туркий ёдгорликлар тилида м га айланган: буң—муң "мунг", бән—мән "мен", биң—миң "1000" каби.

Сўз ўртаси ва охирида келувчи б эса w (баъзан в)га айланади: *эб* — *эw* // *эв* "уй", *аб*—*aw* // *ав* "ов", *суб*—*суw* // *суv* "суv", *табар* — *та w вар* // *тавар* "мол, товар" ва б.

Урхун-энасой битигларидаги назаллашган ñ бу даврда й га айланган: *қой*—*қой* "қўй", *чығай*—*чығай* "камбағал".

Урхун ёдномаларида фақат қ билан келувчи сўзлар бу давр тилида қ билан ҳам, х билан ҳам учрайди: *қаған* — *хақан* "хоқон", *қалық* — *қалық* // *халық* "осмон", *қалы* — *халы* // *қалы* "агар", *қатун* — *хатун* "хотин" каби.

Эски туркий ёдгорликлар тилида д лашишдан й лашишга ўтиш жараёни акс этган. Эски туркий тилнинг дастлабки ёдгорликларида д~з билан қўлланилган сўзлар кейинги давр ёдгорликларида з ҳамда й билан келади: *адақ*~*азақ*~*айақ*; *эдгү*~*эзгү*~*эзгү*~*эйгү*. Ҳатто баъзи асарларда бир сўзнинг д // з // з // й ли вариантлари учрайди. Масалан, "Тафсир"да: *эдгү* // *эзгү* // *эйгү*. Бу хусусиятлар манбалар тилида д лашишдан й лашишга силжиш жараёни акс этганлигидан далолат беради.

Эски туркий тилда араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларда қуйидаги хусусиятлар кузатилади:

Сўз бошида *п, г, л, з, в, р, д* ундошлари кела олади: *панд* "панд", *ганж* "ганж", *Луқман* — исм, заҳмат "заҳмат", *ду'а* "дуо", *вафа* "вафо", *рабат* "работ" каби.

Ўзлашган сўзларда *ҳ, ф, ж* ундошлари ҳам учрайди: *шаҳим* "шоҳим", *насиҳат* "насиҳат", *испаҳсалар* "сипаҳсалар", *фида* "фидо", *ажун* "дунё".

Турклар ўзлашган сўзлардаги 'айн (ع) ни талаффуз қила олмаганлар. Бу товушни улар туркчалаштирганлар: *-ақл* "ақл", *-асл* "асл", *-умур* "умр" ва б. Шунингдек, турклар ўзлашган сўзлардаги *ص ض ظ ط* ларни ҳам талаффуз қила олмаганлар. Уларни *т, с, з*, сифатида талаффуз қилганлар. Лекин ўзлашган сўзларга ёзув принципи қўлланилган, яъни арабчада қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилган. Мисоллар: *مثل* масал, *مراس*, *نظام* низам, *صبا* саба, *عصا* ата.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Эски туркий тилда сингармонизм қонуни (унлилардаги танглай ва лаб уйғунлиги, ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги) амал қилгани сабабли ўзакка қўшилувчи аффиксларнинг ҳам фонетик вариантлари мавжуд. Жумладан, от ясовчи *-ғ* нинг юмшоқ *-г* варианты ҳам бўлган. Ўзакнинг табиатидан келиб чиқиб, у ёки бу варианты қўшилган. Масалан, *айт* сўзи қаттиқ бўлгани учун унга *-ғ* қўшиб янги сўз — *айтығ* (сўроқ) ясалган. Ёки *үтүг* (дазмол) сўзи тарихан *от* (олов)га эмас, балки *үт-* (қизитмоқ, куйдирмак; Навоийда *үт* — каллани ўтга тутиб, тукини тозалаш) сўзига боғланади. Шунинг учун унга аффикснинг юмшоқ *-г* варианты қўшилган. *От* га боғланганда эди, унга *-ғ* қўшилган бўларди, чунки *от* қаттиқ ўзак. Сўз ва аффикс орасидаги бундай уйғунликни кўрсатувчи мисоллардан истаганча келтириш мумкин: натижаси бир — сингармонизм қонунига амал қилинган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилимизда сингармонизм, маълум даражада, чекланган бўлишига қарамай, туркий тилнинг қадимий хусусиятини кузатиш мумкин. Масалан, *ўтоқ* сўзида *қ* нинг қўшилганлиги табиий, чунки *ўт* (ўсимлик) тарихан қаттиқ ўзак (*от*). "Ўтказиб қўймоқ" маъносидаги *ўтказ* сўзига юмшоқ-каз қўшилади, чунки *ўт-* (*от*)

юмшоқ ўзак. "Дарахт ўтқазмоқ" маъносидаги *ўтқаз* сўзида эса-қаз келади, бунинг сабаби *ўт* (от) қаттиқ ўзакдир. Ёки *ташқи*, *ички* сўзларидаги *-ки* билан *-қи* бир аффиксининг икки хил вариантдир: таш сўзи қаттиқ бўлгани сабабли унга *-қи*; *ич* сўзига эса, аксинча, *-ки* қўшилади. Лекин *қишки*, *ёзги* сўзларида уйғунлик бузилган — уларга ўринсиз ҳолда юмшоқ *-ки*, *-ги* қўшилган. Бу ҳозирги ўзбек тилида сингармонизмнинг бузилганлиги натижасида содир бўлган. Аммо сингармонизмни сақлаган бошқа туркий тилларда ушбу сўзлар *қишқи*, *йазқи* шаклидадир.

Энди ҳозирги *тенгқур* сўзига эътибор берайлик. Ушбу сўздаги *тенг* — юмшоқ, *қур* — қаттиқ морфема. Тарихан юмшоқ ўзакка аффиксининг қаттиқ варианты қўшилмаган. Демак, бу сўздаги *қур* қўшимча эмас, мустақил сўз бўлиб чиқади¹. Яъни *тенгқур* тарихан қўшма сўздир. *Қур* ҳам "тенг" маъносини билдирган: *тенг* + *тенг* = *тенгдош*.

Кўринадики, тил тарихида аффиксация усули билан сўз ясалишида фонетик принцип етакчи ҳисобланган.

Энди эски туркий адабий тилидаги сўз ясовчи аффиксларни кўриб чиқайлик.

Бу давр тилида от ясовчи қуйидаги аффикслар қўлланилган.

а) исмдан от ясовчи аффикслар:

-чы, *-чи*: *отачы* "табиб, тапугчи" "хизматчи", *этүкчи* "этикдўз", *элчи* "эл бошловчи".

-лық, *-лығ*, *-лик*, *-лиғ* // *-луқ*, *-луғ*, *-лүк*, *лүг*: *чығайлық* "гадолик", *бағырсақлық* "мехрибонлик", көнилик "тўғрилиқ", *көзлүк* "кўзойнақ", *элиғлик* "қўлқоп".

-даш, *-дәш* // *-таш*, *-тәш*: *қолдаш* "ҳамроҳ", *қадаш* "қариндош", *көңүлдәш* "кўнгилдош", *түдәш* "рангдош, турдош".

-дурак, *-дүрүк*: *сақалдуруқ* "қалпоқ бөғичи", *бойундуруқ* "бўйинтуруқ", *көмүлдүрүк* "от жабдуқи".

-лағ, *-лақ*, *-ләғ*, *ләк*: *тарығлағ* "экинзор", *өдләк* "замон".

-дуқ, *-дүк*: *бурундуқ* "жилов, нўхта".

-дың, *-диң*: *айдың* "ойдин".

-сақ, *-сәк*: *қуруғсақ* "меъда".

-суқ, *-сүк*: *бағырсуқ* "ичак".

1

Тарихан қўшма сўз қисмлари турлича бўлиши ҳам мумкин. Масалан: Кўнтуғды — исм.

-ут, -үт: өгүт "үгит, насиҳат".

-чақ, -чәк: бағырчақ "эшак тўқими", тэринчәк "хотинларнинг енгсиз кийими, нимча".

-чуқ, чүк: йанчуқ "ҳамён; тўрва".

-ч: ашыч "қозон".

б) феълдан от ясовчилар:

-ғ, -г: батығ "чуқур", айтығ "сўроқ", йарағ "қурол", қапуғ "эшик", қошуғ "қўшиқ", битиг "китоб", билиг "билим", өлүг "ўлик".

-қ, -к: йазуқ "гуноқ", қонуқ "меҳмон", қарақ "кўз", йүрәк "юрак", кәчик "кечиг, ўтиш жойи", түнәк "тунаш жойи; зиндон", тиләк "тилак", бичәк "пичоқ".

-м: ақым "оқим", сағым, "соғим, соғишлик", өлүм "ўлим", алым "олим (қарз)", бәрим "берим (қарз)", кәдим "кийим".

ч: өкүнч "ўкинч", инәнч "ишонч", сақынч "қайғу", сәвинч "севинч", умунч "умид".

-ыт, -ит // -ут, -үт: сығыт "йиғи", йанут "жавоб", кәзүт "кийим", қонут "жой".

-мақ, -мәк: қысмақ "сиртмоқ, тузоқ", чақмақ "чақмоқ".

-ғу, -қу, -гү, -кү: бычғу "пичоқ", қанағу "наштар", күлгү "кулги", сүпүргү "супирги", кәзгү "кийим".

-гә, кә: билгә "доно", өгә "ақлли, билимдон", тилкә "тилим, бўлак".

-ғақ, -қақ, -гәк, -кәк: йатғақ "соқчи", турғақ "посбон", орғақ "ўроқ".

-ғун, -қун, -гүн, күн: тутғун "асир, тутқун", қачғын "қочоқ".

-сығ, -суғ: күн батсығ "кун ботар, Ғарб", күн туғсуғ "кун чиқар, Шарқ".

-ыш, -иш // -уш, -үш: тоқуш "уруш", уқуш "уқувидрок", чықыш "фойда, манфаат".

-н: ақын "сел", экин "экин", түгүн "тугун", боғун "бўгин".

-мыш, -миш: йәмиш "мева".

-мур: йағмур "ёмғир".

Сифат ясовчи қуйидаги аффикслар қўлланилган:

-лығ, -лиг // -луғ, -лүг: йарағлығ "яроқли", уқушлуғ "заковатли", күчлүг "кучли", үнлүг "овозали".

-сыз, -сиз // суз, -сүз: йарағсыз "яроқсиз", этсиз "гўштсиз", көрксүз "кўрксиз", тубсуз "тубсиз".

-сақ, -сәк: бағырсақ "кўнгилчан", тапуғсақ "садоқатли", удуғсақ "хушёр".

-сығ, -сиг: қулсығ "қулсимон", эрсиг "эрсимон", бәгсиг "бексимон".

-қы, -ки: йазқы "бақорги", йайқы "ёзги", қышқы "қишки".

-ғ, -қ, -г -к: ачығ "аччиқ", қуруғ "қуруқ", йумшақ "юмшоқ", сүчүг "ширин", сәвүг "севимли".

-л: қызыл "қизил", түгәл "тугал".

-н: толун "тўлин (ой)", түзүн "тўғри", эркин "эркин".

-уз, -үз: йавуз "ёвуз".

-ры, -ри: эгри "эгри".

Эски туркий тилда равишлар қуйидаги аффикслар орқали ясалған:

-ла, -лә: чынла "чиндан".

-лайу, -ләйү: адығлайу "айиқдек", арсанлайу "арслондек".

-тәг: тәтир -тәг "туядек", булыт-тәг "булутдек", оқ-тәг "ўқдай".

-ча, -чә: тиләкчә "тилаганича", кәдимчә "кийиш учун керагича".

-ру, -рү: йәтрү "тугал", бүтрү "бутунлай".

Феъл ясовчи қуйидаги аффикслар учрайди:

-а, -ә; -ү, -у, -ы, -и: ата "ата", йашна "яшна", аша "оша", күчә "зўрлик қил", тунә "туна"; ағруды "оғирлашди", байуды "бойиди", кәңүди "кенгайди"; өлиди "хўл бўлди".

-ла, -лә: қышла "қишла", қарала "қора ранг бер", қылычла "қиличла", сүлә "лашкар торт".

-да, -дә // -та, -тә: алда "алда", оқтатты "ўқ оттирди", үндә "унда".

-ад, -әд, -аз, -әз: қутад- "бахтга етказ", муңад - "мунгли қил",

буқазты "буқа бўлди", эрәзты "эрлар сафига ўтди".

-(а)р, -(ә)р: қарарды "қорайди", эскирди "эскирди", өрүңәрди "оқарди", көкәрди "кўкарди".

-ғар, -қар, -гәр, -кәр: атғарды "отга миндирди", отғарды "ўтлатди", суwғарды "суғарди".

-сын, -син: улуғсын "ўзингни улуғ тут", эwсинди "ўз уйи қисобланди".

-ик: бирик "бирик".

-ал, -әл: оңал "ўнгал, тузал".

-рәт: өгрәт "ўргат" ва бошқалар.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Эски туркий ёдгорликлар морфологик жиҳатдан анча ўзига хос. Уларда бир томондан қадимий шакллар сақланган бўлса, шу билан бирга, тилнинг кейинги даврларига хос хусусиятлар акс этган. Бундан ташқари XI—XIII аср ёдгорликлари билан XIV аср обидалари тилида маълум фарқни кузатиш мумкин. Жумладан, "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарларида кўпроқ урхун-энасой обидалари тилига хос хусусиятлар сақланган, "Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин"нинг тили эса XV аср асарлари тилига яқинлашади.

"Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" каби асарларда келишиклар еттита. Мисол тариқасида, "Қутадғу билиг"¹ ва Алишер Навоий асарлари тилида² қўлланилган келишикларни солиштириб кўрайлик:

Келишиклар	"Қутадғу билиг"да	Навоий асарларида
1. Бош к.	—	—
2. Қаратқич к	-ның, -ниң, // -нуң, -нүң; -ың, -иң // -уң, -үң	-ның, -ниң // -нуң, -нүң
3. Жўналиш к.	-қа, -га, -кә, -гә; -а, -ә; -гәрү, -гәр; -ру, -рү; -ра, -рә:	-қа, -га, -кә, -гә; -а, -ә; -на, -нә
4. Тушум к.	-ғ, -г (-ығ, -иг // -уғ, -үғ); -ны, -ни; -н; -ы, -и	-ны, -ни; -н
5. Ўрин-пайт к.	-да, -дә // -та, -тә	-да, -дә // -та, -тә
6. Чиқиш к.	-дан, -дән, -дын, -дин; -тан, -тән -тын, -тин - дун, -дүн: -да -дә	-дын, -дин // -тын, - тин
7. Восита к.	-н (-ын, -ин // -уң, -ү н)	

¹ Каримов К. Категория падежа в языке "Кутадгу билиг". Автореферат канд. диссерт., Ташкент, 1962.

² Абдурахмонов Г., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984, 51—68-б.

XV аср тилида келишиклар олтига. Қадимги туркий тил ва XI—XIII аср ёдгорликларида кўп учрайдиган восита келишиги бу даврда қўлланилмаган. Унинг вазифасини ўрин-пайт келишиги ва *бирлэ-билэ-илэ* кўмакчиси бажара бошлайди.

Шунингдек, "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк"да тушум келишигининг *-ны, -ни; -н; -ы, -и* аффикслари билан бирга қадимий *-ғ, -г* аффикси ҳам кенг қўлланилган: *Байат аты бирлэ сөзүг башладым / Төрүтгән игизгән кечүргән изим* — Худо номи билан сўзни бошладим / *Яратган, парваришлаган, кечирган эгамдир (ҚБ). Отачы көзүг энүчләди* — Табиб кўзни даволади (ДЛТ). Тушум келишигининг бу аффикси ҳам кейинчалик истемолдан чиққан. XI аср ёдгорликларидаги жўналиш келишигининг *-ғару, -қару, -гәрү, -кәрү; -ғар, -қар, -гәр, -кәр* аффикси ҳам кейинги даврларда учрамайди.

"Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк"да баъзан чиқиш келишигининг *-да, -дә* шакли ҳам учрайди: *Тақы мән дә йәгрәк сән айғыл ача* — яна мендан дурустроқ, очиқ қилиб ўзинг айт (ҚБ), *Көгүш тут йигитлик кәчәр сән дә тәрк* (Йигитликнинг) қадрига ет, у сендан албатта қочади (ҚБ). Кейинчалик чиқиш келишиги бу шаклда ифода этилмаган.

Эски туркий тилда составли саноқнинг қадимги *йәти йигирми* (17), *бәш отуз* (25) типидеги тури учрамайди. Бу даврда саноқнинг янги усули қўлланилган: *отуз ики, он ики* каби.

Тартиб сон қўшимчаси *-нч; -нчы, -нчи* шаклида учрайди: *бәшинч* — бешинчи, *онунч* — ўнинчи, *йигирминчи* — йигирманчи каби.

"Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк" ёдгорликларида *ики* га *-нди* аффиксини қўшиб, *икинди* шаклида ҳам қўлланилган.

Жамловчи сон саноқ сонга *-ағу, -әғү* аффиксини қўшиш билан ясалган: *икәғү* — иккала, *үчәғү* — учала. Ҳозирги *-ала* аффикси тарихан ўшанга бориб тақалади: *икәғү > икәү > икәв > икәв + -ләп > икәвләп > икәвлә > икәлә*.

Эски туркий тилда кишилиқ оломшининг учинчи шахс бирлиги *өл // ул* бўлиб, келишиклар билан турланганла

а (н) - шаклини олади: *аңар, аны, андын*. Кишилик олмошлари турланганда *мэндин, сэндин, биздә, сизгә* билан бир қаторда *мэниңдин, сэниңдин, бизиңдә, сизиңә* шаклларида ҳам учрайди.

Кўрсатиш олмошларидан *бу, ол // ул, ошбу, ошул, муну, мундағ, андағ* кабилар қўлланилган. Бу олмоши келишик қўшимчасини олганда сўз бошидаги *б м* га айланади: *муны, муның, муңар; ол // ул* олмоши *а (н)*-га ўзгаради: *аны, анда*.

Сўроқ олмошларидан *ким, нэ, нэчә, нимә, нәкү, нэлүг, нэчүк, нэрәк* (нима учун), *нәкү-тэг ~ нэ-тэг* (қандай), *қайу ~ қану* (қайси), *қайда ~ қанда, қайуқа* (қаерга), *қанча, қач* (қанча), *қачан* кабилар мавжуд.

Эски туркий ёдгорликлар тилида ўзлик олмоши өз билан бирга баъзан кэндү олмоши ҳам учрайди.

Белгилаш олмошларидан *қамуғ, барча, тэгмә* кабилар қўлланилган.

Сифатдошнинг *-дачы, -дәчи // -тачы, тәчи; -дук, -дүк // -тук, -түк; -ғлы, -гли; -ғу, -гү // -қу, кү; -ғучы, -гүчи // -қучы, -күчи; -асы, -әси; -р* (инкор шакли *-маз, -мәз // -мас, -мәс*); *-ғалыр, -гәлир; -мыш, -миш; -ған, -гән // -қан, -кән; - (ы)ғсақ, - (и)гсәк; - (ы)ғсық, - (и)гсик; - (ы)ғсы, - (и)гси; -нды, -нди* аффиксли шакллари қўлланилган. Мисоллар: *бардачы — борған, көрмәдүк — кўрмаган, көрүгли — кўрадиган, қылғу — қиладиган, кәлгүчи — келувчи, қурасы — қурадиган, йурырда — юрганда, суw бәрмәсгә сут бәр* (ДЛТ), *көнгәлир — тўғриланаётир, қазмыш арық — қазилган ариқ, төрүтгән — яратган, кәлигсәк — келган* ва б.

Равишдош *-а, -ә; -у, -ү (-йу, -йү); -б; -бан, -бән; -мадын, -мәдин // -мады, -мәди; -ғалы, -гәли // -қалы, кәли; -ғач, -кәч // -қач, -кәч; -ғынча, -гинчә // -ғунча, -гүнчә* аффикслари билан ясалган: *түзә — тузиб, мәңзәтү — қиёслаб, сынайу — синаб, битиб — ёзиб; кәзибән — кезиб, билмәдин — билмай, алғалы — олгани, эшиткәч — эшиткач, тозмағынча — тўймагунча* каби.

Ҳаракат номи *-мақ, -мәк, -ш (-ыш, -иш // -уш, -үш)* аффикслари, шунингдек, баъзан *-ғу, -гү // -қу, -кү* билан ҳам ясалган: *түзмәк — тузмоқ, бақыш — қараш, боқиш, айытғу кәрәк — айтиш керак; Қатығ ланғу ашну тил алғу кәрәк / Бу тилдин йағы қылқы билгү кәрәк —*

Мустаҳкамланиб, сўнг тил олиш керак, бу тилдан ёв қилигини билиш керак (ҚБ).

XI аср тилида ўтган замон феълининг *-ды, -ты* аффиксли шаклидан ташқари, ўрни билан, сифатдошнинг *-мыш; -дуҳ* аффиксли шакллари ҳам ишлатилган. Сифатдошнинг *-дуҳ* аффикси бир неча хил грамматик вазифани бажарган. Жумладан кесим вазифасида келиб, ўтган замон маъносини ифодалайди. Лекин унинг мазкур вазифаси айрим диалектлар, ёдгорликлар билан чекланган. *-дуҳ* аффиксли шакл бу вазифада келганда учинчи шахс шаклида қўлланилган бўлиб, биринчи ва иккинчи шахслар учун ҳам шу шакли ишлатилаверган. Шахс-сонни ифодалаш учун кишилик олмошлари қўлланилган. Шунга асосан *-дуҳ* маъно жиҳатдан *-ды, -ты* аффиксидан фарқ қилмайди: *Мэн йа қурдуҳ* — Мен ёй қурдим (ДЛТ); *Өзүң тапламадуҳ бару кэлмәкиң* — Бу ерга келмагинги ўзинг манзур кўрмадинг (ҚБ).

-мыш, -миш аффикси ҳам ўрни билан ўтган замон шакли сифатида ишлатилади: *Йэмә йақшы аймыш бу өглүг киши* — Мана бу оқил киши янада яхшироқ айтибди (ҚБ).

"Қутадғу билиг"да шахс-сон бошқа воситалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Сэңә бәрди бу панд өзүм эй оғул* — Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.

Мисолда биринчи шахс бирлик ўтган замон феълига эмас, ўзлик олмошига қўшилиши натижасида ифода этилган.

Шунингдек, иккинчи шахс бирликни кузатайлик: *Муну сөзләдим сөз эшитти өзүң* — Мана, сўз сўзладим, сен (эса) эшитдинг.

Ҳозирги-келаси замон *-р (-ар, -эр, -ыр, -ур // -ур, -ур)*; *-йур, -йүр*, инкор шакли эса *-маз, -мәз // -мас, -мәс* аффикслари билан ясалган: *қалыр* — қолади, *сөзләйүр* — сўзлайди, *болмас* — бўлмайди каби.

Келаси замоннинг учинчи шахс бирлиги *-ғай, -гәй // -қай, -кәй*, шунингдек, унинг қисқарган *-ға, -гә // -қа, -кә* аффикси билан ясалган: *қалғай* ~ қалга (қолади) каби. Биринчи ва иккинчи шахс бирлиги эса *-мән, -сән* боғламаларини қўшиб орқали ҳосил қилинган: *барға-мән* — борғайман, *кәчүргәй-сән* — (бошдан) кечирасан, ўтказасан.

Ҳозирги ўзбек тилидаги буйруқнинг иккинчи шахс қўшимчаси -гин эски туркий тилда -ғыл, -гил // -қыл, -кил; -ғын, -гин // -қын, -кин шаклида қўлланилган: *турғыл ~ турғын* каби.

Ҳозирги ўзбек тилидаги буйруқнинг учинчи шахс бирлиги -син ўрнида -сун, -сүн; -суны, -сүни; -су, -сү қўлланилган: *тэғурсүн* — етказсин, *йашасуны* — яшасин, *тэбрэсу* — тебрансин.

Истакнинг биринчи шахс бирлиги -айын, -эйин; -айы, -эйи: -ай, эй, кўплиги эса -алым, -элим; -алы, -эли ёрдамида ифода этилган: *барайын* — борайин, *сыналым* — синайлик.

Эски туркий тилда шарт майлининг қадимги -сар, -сэр шакли учрамайди, фақат -са, -сэ қўлланилган. Характерлиси, "Қутадғу билиг"да -са, -сэ аффиксли шакл биринчи ва иккинчи шахс бирликда шахс-сон қўшимчасини қабул қилмайди. Шунинг учун бу ўринда ёрдамчи воситалар қўлланилади. Жумладан, *мэн, сэн* (*мэ, сэ*) олмошларини келтириш билан шахс-сон ифодаланади: *Нэжүлүг тэсэ-сэн уқушсуз турур* — ўқув-идроксиз қандай бўлади, десанг. *Кэрэклиг турур бу қадаш айса-мэ* — Мен (сенга) айтсам, бу кераклидир, қариндош.

Шунингдек, гап таркибидаги ўзлик олмошига шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳам ҳосил қилинган: *Киши аслы билмэк тилэсэ өзүң* — Сен ўзинг киши аслини билишни истасанг ва б.

Эски туркий тилда кўмакчилардан *бирлэ ~ билэ, үчүн, үзэ ~ үзэлэ, ичрэ ~ ичиндэ, ара, тапа ~ тапару* (томон), *баса* (яна, кейин), *кэдин ~ кэзин ~ кэйин, отру* (рўпара), *өтру* (сўнгра), *адын ~ азын* (бўлак), *соң, бару* (бери), *тэги* (қадар), *узу* (кейин, изма-из), *ашну* (олдин, аввал), *бурун* кабилар қўлланилган.

Бириктирувчи боғловчилардан *тақы, йэмэ ~ йана, ма, ҳам, у, ва*, айирув боғловчилардан *йа, азу, ара...*, *ара...* қўлланилган. Шунингдек, *валэкин ~ валэким* зидлов боғловчиси, *на* инкор боғловчиси, *ҳарки, қалы, апаң* (агар) каби эргаштирувчи боғловчилар учрайди.

Сўзга қўшиб қўлланиладиган юкламалардан -му; -мы, -ми; -оқ, -өк; -ла, -лэ; -чу, -чу; -мат, -мэт, мустақил юкламалардан *ош // уш, кэрэк, магар* кабилар ишлатилади.

Эски туркий тилда *эй, айа, йараб, илаҳи* ~ *илаҳи, дариға* каби ундовлар бўлган.

ЁДГОРЛИКЛАР ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК ХУСУСИЯТИ ҲАҚИДА

Лексик жиҳатдан қадимги ва эски туркий тил ёдгорликларининг фарқи уқадар катта эмас. Қадимги туркий ёдгорликларда қўлланилган сўзлар эски туркий тил даврида ҳам деярли сақланган. Характерлиси, ёзма обидаларнинг, айниқса кўхналарининг, луғат таркиби асосан туркий сўзлардан иборат. Бу эса тилимиз ўша даврлардаёқ ғоятда тараққий этган, чексиз имкониятга эга бўлганидан далолат беради.

Ёдгорликлар билан бизнинг орамизни кўп юзйилликлар ажратиб туради. Табиийки, ўтган давр мобайнида тилимиз анча ўзгарди. Ўша кезларда мавжуд бўлган сўзларнинг маълум қисми ҳозирда истемолдан чиққан. Масалан, ёдгорликлар тилида қуйидаги сўзлар кенг қўлланилган: *ажун—дунё, олам, адын ~ азын—бошқа, ал—ҳийла, алын—пешона, алтын—ост, арығ—тоза, арқыш—карвон, ақы ~ ахы—сахий, ағы—ипаклик, билгә—доно, бодун ~ бозун—халқ, чығай ~ чығай—камбағал, иг—касаллик, йағуқ—яқин, йула—чироқ, қандил, йунд—от, йилқи, уюр, мөңүз—шоҳ, сандувач—булбул, сү, чэриг—лашкар, төрү—қонун, өкүз—дарё* ва б.

Ёдгорликлар луғат таркибининг катта қисмини ҳозирги туркий тилларда қўлланувчи сўзлар ташкил этади: *огул—ўғил, қыз—қиз, көз—кўз, көңүл—кўнгил* каби. Улар орасида товуш ўзгаришларига учраганлари ҳам кўп. Масалан, ёдгорликлардаги *адақ ~ азақ ~ азақ ~ айақ*—ҳозирги ўзбек адабий тилида *оёқ* шаклида, *адығ ~ азығ ~ адуғ—айығ* сўзи *айиқ*; *эв ~ эв ~ үй ~ үв—үй*; *эдэр ~ ээр—эгар, эдгү ~ эзгү ~ эйгу—эзгу*; *буз ~ муз—муз*; *йадағ ~ йазағ—яёв*; *йағы—ёв*; *йағмур—ёмғир*; *күргәк—курак, орғақ—ўроқ, тэвә ~ тэвэй—туя* ва б.

Шунингдек, айрим сўзлар ҳозирги тилимизда баъзи сўз ва иборалар таркибида ҳам сақланган. Жумладан, ёдгорликларда "пороль, белги" маъносида *им* сўзи қўлланилган. Бу сўз қадимги туркларнинг мақолида ҳам келган: *Им билсә, эр өлмәс* (ДЛТ). Ҳозирги ўзбек тилида эса у *имла* сўзининг, *им қоқди, имо қилди* каби ибора-

ларнинг таркибида сақланган. Ёки ёдгорликларда эмгак (меҳнат, заҳмат), ҳол-(тур) сўзларини ўзбек халқ тилида учратишимиз мумкин. Жумладан, Андижон шеvasида: *Ғунажин эмгагини кўради; Қиш ўчоғи тор, қўп уйингга бор.*

Ўзбек адабий тилида қўлланилмаётган қадимги сўзларнинг маълум қисмини ўзбек шеваларида ҳам учратиш мумкин.

Ёдгорликлар тилини ҳозирги ўзбек адабий тилига қиёслаганда айрим сўзларнинг маъноси кенгайганлиги ёки, аксинча, торайганлиги ёки қадимий маъноси умуман истеъмолдан чиққанлигини кузатамиз. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида *тўн* сўзи, асосан, "чопон" маъносини билдиради. Қадимда унинг маъноси ҳозиргига нисбатан кенг: *тон* — кийимнинг барча турини англатган. *Тон* га бошқа сўзларни жуфтлаш орқали ҳам қўшимча маънолар ҳосил қилинган: *тон кэдим* — кийимнинг барча тури (кийим-кечак); *тон опрақ* ҳам худди шу маънодадир (*опрақ-кийим*); *тон толум* (*толум-қурол*) — қурол-аслаҳа. Масалан, ҚБ да:

Йэмэ айту турса эрэт ҳалыдын
Ачы ҳам тоқы йа тонын опрақын —
(Яна лашкар ҳолидан хабар олиб турса,
Уларнинг очи ҳам тўқидан ёки кийим-кечагидан
(хабар олса).
Бу Айтолды этти көр ат тон толум
(Бу Ойтўлди, қурол-жабдуқлари, отини ҳозирлади).

Ёдгорликлар тили синонимларга бой. Мисоллар: *эвлик*, *киси* (хотин); *бөгү*, *билгэ* (доно); *қарағу*, *көзсүз* (кўр); *өт*, *сав*, *эриг*, *өгүт*, *панд*; *адаш*, *қолдаш*, *эрдәш*, *дост*; *отачы*, *эмчи*, *ҳаким*; *көни*, *чын*, *түз*; *битиг*, *китаб*; *қапуғ*, *эшик* ва б.

Ёдгорликлар тилида омонимлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Қуйидаги мисолларни кузатиш:

Ал I — ҳийла, алдов; *ал* II — ол, қизил; *ал* III — қуйи. Булардан ташқари *ал*-(ол-) фесьли ҳам бўлган.

Балық I — балиқ; *балық* II — шаҳар, қалъа; *балиқ* III — балчиқ, лой. Ҳозирги *Бешбалиқ*, *балиқтут* номларида "шаҳар" маъноси сақланган.

Ёдгорликларда: *көк* I — осмон, *көк* II — асос, илдиз; таг-туг, (*шаръат көки; көкүң ким*); *көк* III — озод, эркин

(көк түрк); көк IV — эгар чилвири; көк V — машаққат, меҳнат; көк VI — ранг; көк VII — тажрибали (көк бөри) ва б. Шулардан янги сўзлар ҳам ясалган: көкчин — оқсоқол, кекса; көклә — эгарни чилвирла.

Ҳозирги тилимизда уларнинг бир қанчаси мавжуд: I. Осмон. II. Кўк, сабза. III. Ранг. IV. Кийим тикиш жараёнида ҳам кўкла сўзи қўлланилади.

Ёдгорликларда: *от* I — олов, ўт; *от* II — ўт, ўсимлик; *от* III — дори; оғу, захар. *От* (дори) дан *от эм* (дори, даво), *отачы* (табиб) сўзлари ясалган.

Өт I — насиҳат; *өт* II — ошқозон ўти; *өт* III — ин. Булардан ташқари *өт-* (ўтмак), *өт-* (куйламак) феъллари ҳам бўлган.

Ёдгорликларда түз — текис (түз йэр), тенг (бэш эрнэк түз эрмэс); тўғри, рост маъноларда қўлланилган. Шунингдек, түз- (тузмак), гүз- (текисламак — ол йэриг түзди) феъллари ҳам қўлланилган.

Маълумки, тарихан ўзак қаттиқ бўлса, албатта унга аффикснинг қаттиқ варианты, аксинча, юмшогига қўшимчанинг ҳам юмшоқ варианты қўшилган. Ҳозир ҳам бунинг таъсирини кузатамиз. Масалан, туз (ош тузи) қаттиқ ўзак бўлгани учун унга аффикснинг қаттиқ вариантыни қўшиб *тузлуқ* сўзи ясалган. *От* (ўсимлик)ка қўшимчанинг қаттиқ турини қўшиб *ўтоқ* сўзи ёки, аксинча, түз (тўғри, текис) юмшоқ ўзак бўлгани учун текисликни *тузлуқ* дейилади; *өт* (ошқозон ўти)га эса юмшоқ қўшимча қўшиб *ўтака* сўзи ясалган. Бундай мисоллар тилимизда кўп.

Характерлиси, қадимги ва эски туркий тилнинг лексик бойлиги кейинчалик ҳам давом этди. Айниқса, классикларимиз аждодлар тилидан унумли фойдаландилар. Бунга Лутфий, Навоий, Бобур асарларининг тили яққол мисол бўла олади. Алишер Навоий ўзининг "Муҳокамату-л-луғатайн" асарида көк нинг 5 хил маъносини келтиради: I. Осмон. II. Оҳанг, куй. III. Атрофда кўкламак. IV. Оёқдаги қадағ. V. Сабза ва ўланг.

Ана шу асарида түзнинг 6 хил маъносини фарқлайди: I. Ўқ, найза. II. Текис, дашт. III. Рост киши. IV. Сөзни тузмакка амр. V. Икки киши орасидаги келишиш. VI. Мажлис асбоби.

Туркий тилнинг ана шу лексик бойлиги ўзбек мумтоз адабиётида ажойиб шеърлар яратишга имкон берган. Лутфий туюқларидан келтирамиз:

Мэн көңүл бәрдим йаңақың алына (ал-ы-на).
 Болмадым вақыф бу макр-у алына (ал-ы-на).
 Эмди лабуд чара йоқ көрмәк кэрәк,
 Ҷар нэ тэңри салмыш олса алына (алын-а).

Ушбу туюқдаги биринчи ал "қизил", иккинчиси "ҳийла", учинчи алын эса "пешона" маъносида.

Ёки:

Түз, бәгим, бу дамда суҳбат көкини,
 Тут айағ, кәс дард-у ғамның көкини.
 Илгиндин ғар кәлсә башқа тут айақ,
 Көзгә илмән дунйаның йэр-көкини.

Бу туюқда биринчи көк — "авж, куй", иккинчиси — "илдиз, асос", учинчиси эса "осмон" маъносида.

Ёдгорликлар тилида қадимги турклар ҳаётининг барча соҳаси: ҳаёт тарзи, машғулот, жуғрофий шароити, илм-фан, маданияти ва бошқалар акс этган. Характерлиси, луғат таркибининг асосий қисми туркий сўзлар. Ҷатто, астрономик жисмлар ҳам ўша кезларда туркий отлар билан юритилган. Жумладан, "Қутадғу билиг"да шундай астрономик номлар учрайди. *Сәкәнтир* — Зуҳал, *Оңғай* // *Қара қуш* — Муштарий, *Көрүд* — Миррих, *Йашық* — Шамс, *Сэвит* — Зуҳра, *Тиләк* — Орзу, *Йалчық* — Ой, *Қозы* — Ҷамал, *Уд* — Савр, *Эрәндиз* — Жавзо, *Учық* — Саратон, *Күр Арслан* — Асад, *Бугдай башы* — Сунбула, *Улгү* — Мезон, *Чыдан* — Ақраб, *Йа* — Қавс, *Оғлақ* — Жадий, *Көнәк* — Далв, *Балық* — Хут, *Йәтикән* — Етти қароқчи юлдуз, *Йылдырық* — Сириус, *Адғыр* — Айғир каби.

Ёдгорликлар тилида мучал йил номлари ҳам бор. Манбаларда улар шундай тарзда учрайди (тартиб бўйича):

	Урхун-энасой битигларида	Маҳмуд Кошғарийда	Ҳозирги ўзбек тилида
1.	күскү	сычған йылы	сичқон йили
2.	инәк	уд йылы	сигир йили
3.	барс	барс йылы	барс йили
4.	табышған	тавышған йылы	қуён йили
5.	лү	нәк йылы	тимсоҳ йили
6.	йылан	йылан йылы	илон йили
7.	йылкы, мунд	йунд йылы	от йили

	Урхун-энасой битигларида	Маҳмуд Кошғарийда	Ҳозирги ўзбек тилида
8.	қон	қой йылы	қўй йили
9.	бичин	бичин	маймун йили
10.	тақығ ~ тақыгы ~ т ақыгу	тақағу йылы	товуқ йили
11.	ыт	ыт йылы	ит йили
12.	лағзын	тоғуз йылы	тўнғиз йили

Маълумки, ўтмишда ноёб асарлар қайта-қайта кўчирилган. Эски туркий тил ёдгорликларидан баъзиларининг ҳатто кейинги асрларда кўчирилган қўлёзмалари ҳам бор. Табиий, давр ўтиши билан сўзларнинг маълум гуруҳи истемолдан чиқиб, ўрнида янгилари қўлланилади. Оқибатда, эскирган сўз янги замон кишисига тушунарсиз бўлиб қолиши мумкин. Шундай шароитда котиблар, баъзан асар тилини ўз даврыга яқинлаштиришга уринганлар. Шунингдек, асар қўлёзмаларида бир сўз турли фонетик вариантларда учрайди ёки кейинги қўлёзмаларда улар синонимлари билан алмашган бўлиши мумкин. Шу тариқа ҳар бир қўлёзмада, озми-кўпми, кўчирилган давр тили, маълум диалект хусусиятлари ҳам аралашиб қолади. Мисол учун "Қисаси Рабғузий"нинг XIV асрда кўчирилган, ҳозирги пайтда Лондонда сақланаётган қўлёзмаси билан XVI асрда кўчирилган Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмасини солиштирганда шундай лексик ўзгаришлар кuzатилади¹:

Лондон нусхаси	Тошкент нусхаси	Ҳозирги ўзбек тилида
кэсэк	тограм	бўлак, қисм
ағыз	боғуз	огиз
сақчы	тўнқатар	соқчи
тиргүк	сутун	устун, тиргак
тобуз	тоқмақ	тўқмоқ
эрнэк	бармақ	бармоқ
қарағу	көр	кўр

1

Юнусов А. "Қисаси Рабғузий"нинг текстологик тадқиқоти // Адабий манбашунослик. Қўлёзмалар институти олимларининг 1987 йилда бажарган илмий ишларининг препринти. Тошкент, 1989, 49—51-б.

Лондон нусхаси	Ташкент нусхаси	Ҳозирги ўзбек тилида
қарабаш	эв қизи	оқсоч, чўри
анут-	йыгдур-	тайёрла-
йыгыл-	йан-	қайт-
кузез-	сақла-	сақла-
оч-	сон-	ўчмоқ, сўнмоқ
урагут	за'ифа	аёл, хотин
уруғ	насл	уруғ, авлод, насл
қорган	қал'а	ўрда, қалъа
бозун	гурвҳ	тўда, қабила
кўң	дўдак	хизматкор
йарық, йашық	жиба, долга	уруш кийими, совут

Шунинг учун маълум асар тилини тадқиқ этганда, иложи борича, унинг энг эски қўлёзмаларидан фойдаланиш, мавжуд нусхаларни қиёслаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

* * *

Юқоридагилардан кўринадики, адабий тил узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтди. Қадимги ва эски туркий адабий тил энергияси XV асрда туркий тилни янги бир босқичга кўтарди.

XIV асрнинг охирларидан адабий тил тарихининг янги даври — эски ўзбек адабий тили даври бошланади. Айниқса, XV асрда туркий тил ўз тарихи давомида энг ривожланган, классик босқичга эришди. Бу даврда адабий тил ривожига Лутфий, Атоий, Саккокий, Навоий, кейинчалик Бобур сингари улуғ кишилар катта ҳисса кўшди. Айниқса, Алишер Навоийнинг адабий тил тараққиётига қўшган улуши бениҳоя катта бўлди. Навоий тили туркий тилнинг чўққисидир.

Навоий тили ёки, умуман, XV аср тилининг муҳим хусусияти шундаки, у, биринчи галда, тилнинг узоқ ўтмишда пухта ишланган, қадимги, эски туркий тил даврларида сайқаллашган, тобланган тил анъаналарини давом эттирди. Буюк адибларимиз ўз даври тил бойлигини кўра билдилар, ўтмишнинг илғор томонларини ўргандилар, уни халқ тили анъаналари билан тўлдириб, ўз ижодида қўлладилар.

ТАЛАБАЛАР ФЙДАЛАНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН АДАБИЁТЛАР

Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А.

Қадимги туркий тил. Тошкент. "Ўқитувчи" нашриёти.
1982.

Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А.

Навой тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент,
"Фан" нашриёти 1984.

Айдаров Ғ. Язык орхонского памятника Бильге-кагана.
Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1966.

Айдаров Ғ. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, Изд-во "Наука",
1971.

Айдаров Ғ. Библиографический указатель литературы по енисейско-орхонским и таласским памятникам древнетюркской письменности. Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1979.

Аманжолов А. С. К генезису тюркских рун. // Вопросы языкознания. 1978 (2). С. 76—87.

Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихидан материаллар (университетларнинг филология факультетлари студентлари учун қўлланма). II қисм. Тошкент, 1983.

[*Алиев А.*] "Ўзбек тили тарихи" курси программаси. II қисм. Ўзбек адабий тили тарихи (Университетларнинг филология факультетлари учун). Тошкент, 1986.

Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Тошкент, "Фан" нашриёти 1968.

Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. М., 1965.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.

Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тевфира XII—XIII вв. М., Изд-во "Наука", 1963.

Благова Г. Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. М., Изд-во "Наука", 1982.

Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI—XIV вв. Ташкент, Изд-во "Фан", 1991.

Древнетюркский словарь. Л., Изд-во "Наука", 1969.

Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э. И. Фазылова и М. Т. Зияевой. Ташкент, Изд-во "Фан", 1978.

Исҳоқов М., Раҳмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). Тошкент, "Фан" нашриёти, 1989.

Каримов К. Категория падежа в языке "Кутадгу билиг". Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. Ташкент, 1962.

Каримов Қ. Илк бадий дoston. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1976.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., Изд-во "Наука", 1951.

Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. I—III. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1960—1963.

[*Маҳмуд Кошғарий*] Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1967.

Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асари ҳақида. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1972.

Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср туркий ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1990.

Мелиоранский П. М. Араб филолог о турецком языке. СПб., 1900.

Наджип Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Книга. I. М., Изд-во "Наука", 1979.

Наджип Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI—XIV вв. М., Изд-во "Наука", 1989.

Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., Изд-во "Наука" 1960.

Насилов В. М. Древне-уйгурский язык. М., Изд-во "Наука" 1963.

Насилов В. М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI—XV вв. М., Изд-во "Наука", 1974.

Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Ҳасаси Рабғузий I—II. Тошкент. "Ёзувчи" нашриёти, 1990—1991.

Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. Тошкент. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 1993.

Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. Тошкент. "Фан" нашриёти, 1971.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., Изд-во "Наука", 1955.

Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

Содиқов Қ. Аждодларимиз битиги. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1990.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., Изд-во "Наука", 1984.

"Таржумон"— XIV аср ёзма обидаси. (нашрга тайёрловчи А. Юнусов) Тошкент. "Фан" нашриёти, 1980.

Турсунов У. Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи (Педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма). Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1982.

Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асари. Тошкент, "Ўзбекистон" нашриёти, 1991.

Фазылов Э. Староузбекский язык. Харезмийские памятники XIV века. Том I—II. Ташкент, Изд-во "Фан" 1966, 1971.

Харезми. Мухаббат-наме. (Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджиба). М., Изд-во "Наука", 1961.

Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1976.

Щербак А. М. Огуз-наме, Мухаббат-наме, М., Изд-во "Наука", 1959.

Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., Изд-во "Наука", 1961.

Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка М.—Л., Изд-во "Наука", 1962.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., Изд-во "Наука", 1970

Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., Изд-во "Наука", 1981.

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов). Тошкент. "Фан" нашриёти, 1971.

Қаюмов А. Қадимият обидалари. Тошкент. 1972.

Қўчқортсов И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1984.

МУНДАРИЖА

"Ўзбек адабий тили тарихи" предмети, унинг мақсади ва вази- фаси	3
"Ўзбек адабий тили тарихи" курсининг мактабларда она тили ва адабиёт фанларини ўқитишдаги аҳамияти	7
Ўзбек адабий тили тарихининг асосий манбалари	9
Ўзбек адабий тилининг маданиятимиз тарихида тутган ўрни	10
Адабий тил, умумхалқ тили ва шевалар	11
Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш ҳақида	13
Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бошқа системадаги тил- лар иштироки	18
Ўзбек адабий тилининг номланиш тарихи	35
Туркий тиллар ва улар орасида ўзбек тилининг тутган ўрни	44
Қадимги туркий адабий тил	48
Турк руний ёзуви ва унинг ёдгорликлари	48
Уйғур ёзуви ва унинг ёдгорликлари	52
Қадимги туркий адабий тил фонетикаси	55
Қадимги туркий адабий тилининг морфологик хусусиятлари	59
Эски туркий адабий тил	65
Эски туркий адабий тилининг ёзма ёдгорликлари	67
Маҳмуд Кошғарий туркий диалектлар ҳақида	89
Эски туркий адабий тилининг фонетик хусусиятлари	95
Эски туркий адабий тилининг морфологик хусусиятлари	98
Ёдгорликлар тилининг лексик хусусияти ҳақида	107
Талабалар фойдаланиши лозим бўлган адабиётлар	113

Абдуғани Алиев, Қосимжон Содидов

**ИЗ-ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон"— 1994,
700129,, Ташкент, Навои, 30

Бадий муҳаррир *Соибназаров О.*
Техник муҳаррир *Сабинова С.*
Мусаҳҳиҳ *С. Тоҳирова*

Теришга берилди 06.08.93 Босишга рухсат этилди 04.04.94 Қоғоз би-
чими 84×108 ¹/₃₂ "Таймс" гарнитурда юқори босма усулида босил-
ди. Шартли б. т. 6,30. Нашр л. 6,37. Нусхаси 7000. Буюртма № 1213

Баҳоси шартнома асосида

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Павлов кўчаси, 30.
Нашр № 124—93.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланиб "Ўзгипрозем"
Картфабрикасида босилди. 700096, Тошкент,
муқимий кўчаси, 182.

А 49 Алиев А., Содиқов Қ.
Ўзбек адабий тили тарихидан: Университет талабалари учун дарслик.—Т.: Ўзбекистон, 1994.—118 б.

1. Автордош.
ISBN 5-640-01712-X

Ўқув қўлланма дорилфунунларнинг ўзбек филологияси куллиёти талабаларига мўлжалланган бўлиб, унда энг қадимги даврдан то ХУ асргача бўлган адабий тилимиз тарихининг баъзи хусусиятлари ва унга алоқадор масалалар таҳлил қилинади. Турк руний ёдгорликлари, Маҳмуд Кошгарийнинг "Девону лугатиг турк", Юсуф Хос Ҳожибнинг, "Қутадғу билиг", Аҳмад Юғнакийнинг "Ҳибатул-ҳақойиқ", Хоразмийнинг "Муҳаббатнома", Қутбнинг "Хусрав ва Ширин", шунингдек, "Ўғузнома", "Наҳжул-Фародис" каби асарлар ҳақида маълумот берилади, уларнинг характерли тил ва услуб хусусиятлари курс материаллари савиясида баён қилинади.

81.2Ўзя73

№ 369—94
Алишер Навоий номли
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

А 0503020904—51 94
М 351 (04) 94

„УЗБЕНИСТОН“